
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2018 №4

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əliyev B.H.

Mədəni müxtəliflik və şəxsiyyətin təşəkkülü:
sosial-psixoloji təhlil.....3

Mütəllimzadə A.S.

“Olum, ya ölüm, budur məsələ”11

Məmmədova P.İ.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə nəzəri təfəkkürün inkişafının
yaş xüsusiyyətləri30

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Həsənova Ş.Ş.

Müasir azərbaycan ailəsinin sosial institut kimi inkişaf potensialı.....37

Babayeva A.D.

Azərbaycanlı qadınların ailədə, cəmiyyətdə rolu və fəaliyyəti.....43

İbrahimova D.R.

Modanın yaranmasına təsir edən amillərin təhlili.....50

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Şahməmmədova Ş.

Ali təhsil sistemində idarəetmə qərarlarının qəbulunda
mənəvi-əxlaqi dəyərlərin rolu58

TİBBİ PSİXOLOGİYA

Teymurova İ.A.

Travmatik stressin yaranmasına təsir göstərən amillərin təhlili.....65

HÜQUQ PSİXOLOGİYASI

Həşimova N.M.

Qadın cinayətkarlığının psixoloji xüsusiyyətləri.....76

Əlizadə Ş.Ş.

Yetkinlik yaşına çatmayanların törətdiyi cinayətlərin
səciyyəvi xüsusiyyətləri.....87

MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİK VƏ ŞƏXSİYYƏTİN TƏŞƏKKÜLÜ: SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏHLİL

Bəxtiyar Əliyev,

*AMEA-nın müxbir üzvü, professor,
BDU-nun "Psixologiya" kafedrasının müdiri*

Açar sözlər: mədəniyyət, şəxsiyyət, cəmiyyət, sosial normalar, mədəni müxtəliflik, mən-konsepsiya

Ключевые слова: культура, личность, общество, культурное различие, социальные нормы, я-концепция

Key words: culture, personality, cultural differences, society, social norms, self-esteem

Mədəniyyət və şəxsiyyət problemi bütün dövrlərdə müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmış və bu gün də ciddi şəkildə öyrənilməkdədir. Əslində mədəniyyətin əsas elmi problemi çevrilməsi ondan irəli gəlir ki, müasir zaman yalnız mədəniyyət kontekstində mövcuddur və zamanın özü artıq mədəni amillərlə şərtlənir.

XIX əsrin ortalarında eksperimental psixologiyanın əsasını qoymuş Vilhelm Vundt belə nəticəyə gəlmişdir ki, şəxsiyyət onun formalaşdığı mühitdən kənarında obyektiv surətdə öyrənilə bilməz. Ona görə də V.Vundt xalqların psixologiyası kimi çoxcildlik əsərində bu məsələni nəzərdən keçirərəkən yazırdı ki, xalqlar və irqələr psixoloji baxımdan da fərqlidirlər. Hər bir xalqın nümayəndəsi-etnofor, həmin xalqın malik olduğu mədəniyyətin daşıyıcısıdır.

Təsadüfi deyil ki, XX əsrin 20-ci illərində ABŞ-da yeni bir elmi istiqamət - "culture - and - personality movement", yarandı. Bu istiqamət mədəniyyətlə şəxsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini, şəxsiyyət mədəniyyətdə və mədəniyyətin yaradıcısı kimi araşdırır. M.Mid və C.Honiqman bu istiqamətin predmetini fərdin müxtəlif mədəni mühitlərdə necə düşündüyünü, hansı hissləri keçirdiyi və ya emosiyalarını və necə hərəkət etdiyinin təhlili kimi müəyyənləşdirirlər. Hətta belə bir fikrə də yer verilir ki, mədəniyyətin xarakterini formalaşdıran səciyyəvi şəxsiyyət tipi mövcuddur.

Bu elmi istiqamətin inkişafı Amerika antropologiyasında etnopsixoloji cərəyanın görkəmli nümayəndəsi Rut Fulton Benediktin "Şimali Amerikada mədəniyyətlərin konfiqurasiyası" (1932) və "Mədəniyyətlərin modeli"

(1934) əsərlərinin nəşri ilə əlaqələndirilir. Onun fikrincə, hər bir mədəniyyətdə şəxsiyyət və onun psixikasının xüsusiyyətləri ilkin əsasdır. Mədəniyyətlərin konfigurasiyası məsələsini nəzərdən keçirərkən, o, Nitsşenin mədəniyyətləri “appolon” və “dionis” tiplərindən istifadə edir və əsaslandırmağa çalışırdı ki, mədəniyyətlərarası fərqlər ilk növbədə fərdi psixologiyadakı fərqlərdən irəli gəlir. Çünki mədəniyyət “böyük ekranda inikas edən fərdi psixologiyadır”. Sonrakı tədqiqatlarında R.Benedikt mədəni relyativist prinsipdən çıxış edirdi. Onun fikrincə, hər bir mədəniyyət hadisəsi ümumi mədəniyyət kontekstində adekvat şəkildə başa düşülə bilər. Mədəniyyətlərin özünəməxsusluğunu vurğulayaraq, R.Benedikt hesab edirdi ki, cəmiyyətlə fərd arasında ciddi qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Ona görə də şəxsiyyət bu qarşılıqlı əlaqələr sistemində öyrənilməlidir.

Şübhəsiz ki, cəmiyyətdə hər fərdin öz yeri var və bu elə bir iyerarxik sistem təşkil edir ki, onun inkişaf səviyyəsi bir tərəfdən, milli şüurun səviyyəsinə, digər tərəfdən isə, milli həmrəyliyin nəticəsi olan vətəndaş cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə müəyyənləşdirir. Bu baxımdan mədəniyyət-şəxsiyyət qarşı-qarşıya qoyulmuş sistemlər kimi deyil, vahid açıq sistemin tərkib hissələri kimi nəzərdən keçirilməlidir. Cəmiyyətdə təlatümlərin yaşanması,

dağıdıcı və ya sistemyaradıcı proseslərin intensivləşməsi mövcud mədəniyyətin strukturunda şəxsiyyətin yerinin iyerarxiyada qeyri-adekvat dəyişməsilə bağlı olur.

Məsələ burasındadır ki, bir mədəniyyətin digər mədəniyyətdən üstünlüyü və ya bir fərdin digər fərddən üstünlüyü “mən - o”, “biz – onlar” dixotomiyalarını işə salır və bununla da insanın ikili münasibət sistemində (qorxu – maraq) balansını pozur, emosional gərginliyi artırır, yaşanan stress tənqidi və müstəqil düşüncəni zəiflədir, destruktiv davranışa rəvac verir. Maraqlıdır ki, kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi bəyanatlarda bu vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməməsi, əksinə, onun təbliği getdikcə cəmiyyətdəki mövcud müvazinəti pozur, qütbləşməni antiqonist məcraya yönləndirir. Burada əsas psixoloji mexanizmlərdən biri konkret mədəniyyətdə əxlaq normalalarının xarakterindən və onun uşağın tərbiyəsində tutduğu yerin önəmindən asılıdır. “Həyə” və “Təqsir” kimi əxlaq kateqoriyaları fərdin şəxsiyyət kimi xalqın mədəniyyətinin adekvat daşıyıcısı kimi təşəkkülünə təsir edir. Xüsusilə də yeni tarixi məqamlarda, qloballaşmanın dərinləşdiyi bir dövrdə şəxsiyyətin böhranı mədəniyyətin böhranı ilə eyni vaxta təsadüf edə bilər. Bunu köhnə ilə yənin mübarizəsi prosesi kimi nəzərdən keçirmək qətiyyənlə düzgün olmazdı.

Sosial-psixoloji tədqiqatların böyük əksəriyyətində mədəniyyət fenomenini araşdırılarkən kros-mədəni yanaşmadan istifadə edilir. Kross – mədəni psixoloji tədqiqatların ən mühüm və başlıca problemlərindən biri də şəxsiyyət və mədəniyyət məsələsidir. Şəxsiyyət konsepsiyası sıx surətdə “Mən konsepsiya”sı ilə bağlıdır. Psixoloqları, antropoloqları və humanitar elmlərin digər nümayəndələrini şəxsiyyət anlayışının hansı səviyyədə olması, onun necə formalaşması, digər mədəni kontekstlərə tətbiqi, müxtəlif mədəniyyətlərdə şəxsiyyət təzahürləri arasındakı fərqli və oxşar cəhətlərin nədən ibarət olmasına dair məsələlər maraqlandırır.

Mədəni tədqiqatlarda son illərdə məşhurlaşmış şəxsiyyətin beş faktorlu modeli (BFM) xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu modeldə bütün insanlar üçün ümumi olan şəxsiyyətin beş əsas xüsusiyyətləri və ya ölçüləri təsnif edilir. Müxtəlif mədəni mühitdə şəxsi xarakteristikaların ölçülməsi metodlarını və müxtəlif mədəniyyətlərdə psixopatologiyanın diaqnostikası üçün ölçü şkalalarını nəzərdən keçirən şəxsiyyətin beş faktorlu modeli (BFM) şəxsiyyətin mədəni özünəməxsusluğunu vurğulayan yanaşmaları və bu istiqamətin hüdudları çərçivəsində həyata keçirilən eksperimentlər şəxsiyyətin hər şeydən əvvəl öz mədəniyyətinin məhsulu olması haqqında təsəvvürlərin doğruluğunu sübut etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqədə olduğunu müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyan bir neçə müxtəlif yanaşmalar yaranmış və onların qarşılıqlı əlaqələrinin xarakterinin öyrənilməsi üçün metodlar işlənib hazırlanmışdır.

Ümumiyyətlə, şəxsiyyətin strukturu ilə mədəniyyətin strukturunu eyniləşdirməyə cəhdlərin əsasında nə dayanır. Mədəniyyət modeli nə üçün şəxsiyyət modeli kimi nəzərdən keçirilir?

Rut Benediktin mədəniyyətin konfiqurasiyası konsepsiyasına görə, hər bir mədəniyyət bir mövzu ilə – mədəniyyətin etosu ilə birləşən mədəniyyətdaxili elementlərin unikal konfiqurasiyasına malikdir ki, bu da nəinki onların bir birlərinə uyğunluğunu, həm də məzmununu müəyyənləşdirir. Din, ailə, iqtisadiyyat, siyasi institutlar hamısı birlikdə vahid təkrar olunmaz strukturu əmələ gətirirlər.

Rixard Turnvald hesab edirdi ki, cəmiyyətin simasını mühit və ya insanların irqi xüsusiyyətləri deyil məhz onların özləri və onların qarşılıqlı təsiri müəyyən edir. İnsanlar müəyyən keyfiyyətlərlə doğulurlar, onlar müəyyən potensiala, imkanlarla doğulurlar. Tarix müəyyən edir ki, bu və ya digər etnos hansı imkan seçəcək, misilsiz şəxsiyyətlər onları hansı səmtə aparacaq.

Mədəniyyətin şəxsiyyətin təşəkkülündə əhəmiyyəti psixoloji antropologiyada geniş araşdırılır. Psixoloji antropologiyanın parlaq nümayəndələri C.Honiqman və M.Midin əsərləri bu sahədəki araşdırmalara yeni təkan verdi. C.Honiqman özünün “Şəxsiyyət və mədəniyyət” əsərində mədəniyyətlə bağlı iki əsas tip hadisəni ayırd edir: 1) sosial standartlaşdırılmış davranış – müəyyən qrupun hərəkəti, təfəkkürü, hissləri, 2) həmin qrupun davranışının maddi məhsulu. O, hesab edirdi ki, mədəniyyət modeli nisbətən möhkəmlənmiş fəallıq, təfəkkür və hiss etmək (qavramaq) vasitəsidir. Ona görə də model həm ideal, həm də real ola bilər. Model universal olduğu kimi, xüsusi də ola bilər, yəni ayrı-ayrı qruplar, kişilər və qadınlar, müəyyən kateqoriya insanlar üçün. C.Honiqmana görə, şəxsiyyət fərdi davranışda inikas edən mədəniyyətdir. Əsas məsələlərdən biri də fərdin davranışın mədəniyyət nümunələrini necə mənimsəməsidir. Burada enkulturasiya prosesi mühüm rol oynayır. Enkulturasiya mədəni norma və hərəkətlərin formal və qeyri-formal məcmusudur. Enkulturasiya zamanı müəyyən ideal şəxsiyyət tipinə xas olan davranış stereotiplərinin modelləşdirilməsi və formalaşdırılması baş verir ki, bu prosesdə mədəniyyət normaları mənimsənilir. Burada ideal şəxsiyyət konkret mədəniyyət dəyərlərinin daşıyıcısı kimi çıxış etdiyi

üçün sosializasiya prosesindən fərqli olaraq, enkulturasiya zamanı yalnız konkret mədəni mühitə xas olan mədəni dəyərlər mənimsənilir. Elə ona görədir ki, əksər tədqiqatçılar şəxsiyyət və mədəniyyəti bu baxımdan eyniləşdirirlər. Çünki enkulturasiya nəticəsində fərd müəyyən tarixi-lokal şəraitdə mövcud olan mədəniyyət nümunələrini, təcrübəsini mənimsəyir.

Müxtəlif xalqların mədəniyyətinin tədqiqi əsasında belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, hər bir mədəniyyət üçün səciyyəvi şəxsiyyət tipi mövcuddur. Mədəniyyətin tipləri ilə şəxsiyyət tipi arasında da müəyyən əlaqələr mövcuddur. Qeyd etdiyimiz kimi, Rut Benedikt mədəniyyətin bir neçə tipini ayırd edir. Bunlardan appolonik, dionisian və paranoid tiplər konkret xalqların təmsalında təhlil edilmişdir. Appolonik mədəniyyət tipində fərd yaşadığı qrupun ənənələrinə tabe olur. Əməkdaşlıq və dözümlülük uşaq yaşlarından tərbiyə edilir, davranışın tənzimləyici normaları ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən deyil, formal strukturlar tərəfindən müəyyən edilir. Bu tip mədəniyyətdə bütün norma və dəyərlər qanun-qaydaya, ənənələrə, rasionallığa, incəsənətin və elmin inkişafına yönəlikdir. Avtoritar qaydalar yolverilməzdir və qəbul edilməzdir. Dionisian mədəniyyətdə isə əməkdaşlığı fərdiyətçilik, qaydaları zorakılıq, rasionallığı isə irrasionallıq əvəz edir. Av-

toritar qaydalar dominantlıq təşkil edir. Paranoid mədəniyyət tipində isə münaqişəyə meyil, şübhəlilik, başqasının uğurunun ona uğursuzluq gətirəcəyi inancı əsas yer tutur.

Müasir dövrdə dünyada baş verən hadisələrin təhlilinə mədəniyyətlər tiplərindən çıxış edərək yanaşsaq, onda görürük ki, mədəniyyətlərin toqquşması qloballaşmanın törətdiyi ən ciddi sosial hadisədir. Əlbəttə, münaqişələrə və onların həllinə fərqli yanaşmalar, problemlərin güc vasitəsilə, zor tətbiq etməklə həllinə cəhd müxtəlif ölkənin liderlərini bu cəhətdən fərqləndirir. Burada həmin məsələnin üzərində geniş dayanmaq fikrində olmasaq da, qeyd etməliyik ki, bu istiqamətdə araşdırmaların aparılmasına böyük ehtiyac duyulur. Çünki Hitlerin, Stalinin və bu tipli şəxsiyyətlərin bir tərəfdən, Vaşinqtonun, Atatürkün və başqaların isə digər tərəfdən, xalqların tarixində oynadığı rolu birmənalı qiymətləndirmək və ya onları konkret mədəniyyət tipinin formalaşdırdığı şəxsiyyət tipi kimi qiymətləndirmək olduqca mürəkkəbdir. Amma əslində burada çox ciddi bir əlaqə də mövcuddur.

Maraqlıdır ki, enkulturasiya və akulturasiya prosesləri müxtəlif nəticələrə səbəb olur. Belə ki, bəzi hallarda akulturasiya şəxsiyyətin marginallığına və yaxud da manqurtlaşmasına gətirib çıxarır. Mənsub olduğu etnik qrupun

dəyərlər sistemini, davranış normalarını, ənənələri adekvat mənimsəməyən fərd yetkin bir şəxsiyyət kimi təşəkkül tapmır, əksinə şəxsiyyətin bu və ya digər formada deqradasiyasına, psixopatiya və psixi xəstəliklərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Çünki etnik identifikasiya şəxsiyyətin “Mən obrazının” və ya “Mən konsepsiyasının əsasında dayanır. Devid Masumoto mədəniyyət və şəxsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini tədqiq edərək yazır ki, mədəniyyət bizim “Mən”in baza hissəsidir (4, s. 74). İnsanlar müəyyən mədəni mühit daxilində inkişaf edəndə, bu mühit onun “Mən” hissini elə məhdudlaşdırır və şərtləndirir ki, mən-konsepsiya yalnız həmin mədəni mühit üçün “konkret mənə” kəsb edir (4, s. 76). Bununla da mədəniyyət bizim davranışımızı, fikir və hisslərimizi mən-konsepsiya vasitəsilə formalaşdırır və şərtləndirir. Mədəniyyətlər bir-birindən fərqləndiyi kimi, onların formalaşdırdığı şəxsiyyətlərin “Mən”i də fərqlidir. Yaşadığımız mədəni mühit elə tələblər irəli sürür ki, onların yerinə yetirilməsi mövcud ənənələrin, norma və dəyərlərin mənimsənilməsini labüd edir.

Əslində, ekosistemin tərkib hissəsi olan etnosistem təbii bir sistemdir və etnoforum təbii mühitini təşkil edir. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri zamanı “yad dəyərlər” filtdən keçir, qəbul edilənlər “özününkü”ləşir və etnofor

tərəfindən rahatlıqla mənimsənilir, işlək qarşılıqlı davranış normasına çevrilir. Lakin hər bir fərdin başqa, yad mədəni ünsürləri öz təbii mühitinə gətirməsi və onun qəbul edilməsi o zaman mümkün olur ki, bu dəyərlər mövcud dəyərlərlə uzlaşsınlar. Xüsusən də Qərbə xas olan fərdi mədəniyyət normalarının filtrasiya edilmədən, yəni mövcud dəyərlər sistemi ilə uzlaşdırılmadan kollektivçilik mədəniyyətinə gətirilməsi ciddi fəsadlar verə bilər. Çünki bizim nə haqqında və necə düşündüyümüz, hiss etdiyimiz, atdığımız addımlar başqa mədəniyyət üçün anlaşılan olmaya bilər. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bir çox hallarda özgə mədəniyyətin əhəmiyyətsiz, lazımsız dəyərlər istehsal etməsi təsəvvürü münasibətlər sistemində dominantlıq təşkil edir.

Ümumiyyətlə, şəxsiyyətin “Mən”-inin məzmunu o zaman müəyyən məna kəsb edir ki, fərd özünü keçmiş haqqındakı təsəvvürlə, gələcəyin modeli ilə, müəyyən hərəkət qaydaları ilə eyniləşdirsin. Aparılmış tədqiqatların nəticələrinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, etnik identikliyin xarakteri və səviyyəsi şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətlərini səciyyələndirir.

Ədəbiyyat:

1. Выготский Л.С. Психология искусства: Мн.: Современное слово, 1998

2. Гарри К. Триандис Культура и социальное поведение. М., «Форум», 2015.

3. Гуревич П.С. Бессознательное как фактор культурной динамики. // Вопросы философии. М., №10, 2000.

4. Дэвид Мацумото Человек, культура, психология. СПб, 2008, стр.74.

5. Ерасов Б.С. Социальная культурология: М.: Аспект пресс, 2000

6. Кимлика У. Современная политическая философия: введение. М., 2010.

7. Коул М. Культурно-историческая психология. М., 1997.

8. Луиджи Анолли Психология культуры. Харьков, 2016.

9. Шевцов А. Общая культурно-историческая психология. СПб: Тропа Троянова, 2007.

10. Inglehart, R. (1999). Trust, well-being and democracy. In E. Warren (ed.), Democracy and Trust. Cambridge: Cambridge University Press, pp.88-120

11. Coleman, J. Foundations of social theory. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990;

12. Hetherington, M.J. The political relevance of political trust. American Political Science Review, # 92, 1998, pp.791-808

13. Tajfel H., & Turner J. The social identity theory of intergroup

behaviour / In S.Worchel & W.G. tergroup Relations. New York: Nelson Austin (Eds.) The Psychology of In- Hall, 1986, Vol. 2, p. 23-53

***Культурное разнообразие и формирование личности:
социально-психологический анализ***

Бахтияр Алиев

Абстракт

Изучение культурного разнообразия и его влияния на становление личности имеет очень большое значение для понимания механизмов формирования ценностей, социальных норм, социального поведения, национального сознания и самосознания, я-концепция личности. Индивид усваивая культурных ценностей, другими словами, того общественного и исторического опыта, который выработан и накоплен той культурой, носителем которой и выступает он, лежит в основе формирования и развития его личности. Но, как культуры, так и большие группы не существуют изолированно и постоянно взаимодействуя оказывают определенное влияние друг на друга. Поэтому для того, чтобы раскрыть психологический механизм становления личности и понимания ее поведения, необходимо изучение взаимосвязи и взаимоотношения культуры и личности.

*Cultural diversity and personality formation:
a socio-psychological analysis*

Bakhtiyar Aliyev

Abstract

Study of cultural and its impact on personality formation is very important for understanding the mechanisms of formation of values, social norms, social behavior, national consciousness and self-consciousness, self-concept of personality. The individual assimilating cultural values, in other words, the social and historical experience, which is developed and accumulated by the culture, the carrier of which he is, is the basis of the formation and development of his personality. But, both cultures and large groups do not exist in isolation and constantly interact with each other. Therefore, in order to uncover the psychological mechanism of personality formation and understanding of its behavior, it is necessary to study the interrelation and interactions between culture and personality.

OLUM, YA ÖLÜM, BUDUR MƏSƏLƏ

Aytən Mütəllimzadə

BDU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi

Zahid Xəlilov küçəsi - 23. indeks: AZ 1148

E-mail: ayten.mutellimzade@icloud.com

Açar sözlər: intihar, intihar davranışı, bədii əsərlər, sevgi, həyatın mənası, yaşamaq, ölüm

Ключевые слова: самоубийство, суицидальное поведение, художественные произведения, любовь, смысл жизни, выживание, смерть

Key words: suicide, suicidal behavior, art work, love, the meaning of life, to live, death

“Olum, ya ölüm, budur məsələ. Hansı şərəflidir?

Azğın taleyin müdhiş oxlarına susub dözməkmi,

Yoxsa fəlakətlər nəhrinə qarşı silaha sarılıb

Üsyanı etmək? Ya qələbə çalmaq, ya həlak olmaq?

Ölmək – yuxulamaq, yalnız budur, bu!”

Uilyam Şekspir, “Hamlet”

GİRİŞ

İnsan cəmiyyəti yarandıqdan etibarən yaşam və ölüm bir-biri ilə əlaqəli olan anlayışlar olmuşdur. Yaradılış, var olmaq və ölüm, ölümdən sonrakı həyat bütün bu məsələlər əsrlər boyu araşdırılmış, fərqli yanaşmalar, fərziyyələr ortaya çıxmışdır. Ölüm sirli, qorxulu, həmçinin də maraq doğuran bir hadisədir. İnsan övladı həyatını mənalandırmağa, anlamağa çalışır. Necə var olmuşuq? Nə üçün yaşayırıq? Sonda nə olacaq? Busuallar həm var olmaq həm də yox

olmaq barəsində düşünməyə vadar edir. Necə ki, ağ və qara, gecə və gündüz, yaxşı və pis eynilə də var olmaq və olmamaq. İnsan təfəkkürünün gücü bu suallara cavab tapmaq üçün yetərli deyil. Bu zaman yaranan qorxunu, narahatlığı aradan qaldırmaq üçün təxəyyül işə düşür və “rahatlaşdırıcı” fikirlər yaranır (ruhun varlığı, reinkarnasiya, cənnət-cəhənnəm və s.). Çünki insan yox olmaqdan qorxduğu üçün, var olmağı davam etdirmək fikrini qəbul etməkdə daha çox həvəslidir. Necə ki-balaca uşaqlar valideynlərinin ölümsüz olduğunu dü-

şünür, onları nə vaxtsa itirəcəyi həqiqətini qəbul etmək istəmir çünki qorxur. İnsan övladı da həyatı boyunca “kiçik uşaq” kimi yox olmaqdan qorxur və bu həqiqətin yaratdığı narahatlıqları müxtəlif yollarla, inanclarla aradan qaldırır.

Ölüm qorxulu olduğu qədər, öz istəyi ilə, ixtiyari olaraq özünəqəsd etmək (intihar etmək) daha dəhşətli bir hadisə hesab edilir. İntihar haqqında danışmaqdan çox vaxt çəkinilir. İntihar mövzusunun tabu olma səbəblərindən biri də onun infeksiya kimi təhlükəli olması fikridir, sanki bu barədə danışmaq özünü öldürməyə təkan verən daxili impulsları gücləndirib intihara yönləndirə bilər [13, s.177].

Kiməsə görə intihar dəhşətli hadisədir, kiməsə görə günahdır, kiməsə görə intihar cəsərətdir, kiməsə görə də zəiflikdir. İntihar haqqında olan bu cür fikirlər ədəbiyyatda, bədii əsərlərdə daha çox öz əksini tapır “Romeo və Cülyetta” (U.Şekspir), “Anna Karenina” (L.Tolstoy), “Madam Bovari” (Q.Flober), “Leyli və Məcnun” (M.Füzuli), “Gənc Verterin iztirabları” (İ.Göte) və s.). Və ən maraqlısı da budur ki, intihar hadisəsi əksər bədii əsərlərdə çox yüksək qiymətləndirilir. Öz dəyərləri uğrunda intihar etmək ən cəsərətli, üstün bir hadisə kimi təqdim edilir. Xüsusən də öz məhəbbəti uğrunda edilən intiharlar ədəbiyyatda daha tez-tez qarşımıza çıxır.

İngilis şairi və yazıçısı Uilyam Şekspirin yaradıcılığını təhlil edərkən görürük ki, onun, qəhrəmanlarından 52-i intihar edərək həyatına son verir. “Olum, ya ölüm” ifadəsi U.Şekspirin “Hamlet” əsərində baş qəhrəman Hamletin monoloqundandır. “Hamlet” əsərində Hamlet və Ofelya arasındakı məhəbbət o qədər də güclü vurğulanmayıb. Əsərin psixoloji təhlilində “Edip kompleksi”, nifrət və intiqam hissi daha çox özünü göstərir.

Hamlet atasını öldürüb, anası ilə evlənən və hakimiyyətin başına keçən əmisinə və anasına nifrət edir. Atasını öldürdüyü üçün əmisindən intiqam almaq istəyir. Belə sual yaranır ki, Hamletin əmisinə qarşı nifrəti atasını öldürdüyü üçündür, yoxsa anasını qısqandığı üçün? Tanınmış avstriyalı psixoloq və psixiatr Ziqmund Freydin psixanalitik yanaşmasından bunu təhlil etsək bizə məlum olur ki, utanc və günahkarlıq hissini yaradan hadisələr sıxışdırılır. Bütün oğlan uşaqları analarına qarşı sevgi hiss etdikləri üçün, ataları ilə rəqabət aparıb nifrət etməklərindən utanırlar, əzab çəkirlər və bu hissi sıxışdırmağa çalışırlar. Z.Freyd bu fenomeni “Edip kompleksi” adlandırmışdır (qızlarda isə “Elektra kompleksi”).

“Edip kompleksi” oğlanın anasına qarşı hiss etdiyi şüuraltı sevgi hissələrinə görə atasını qısqanmasıdır. Z.Freyd görə bu kompleks əks cins olan vali-

deyni sevmək, öz cinsindən olan valideyni isə qısqanmaq, nifrət etmək, qorxmaq kimi uşağın bəslədiyi qarışıq hisslərin, düşüncələrin, fantaziyaların cəmidir.

Kompleksin adı yunan dramaturqu Sofoklun “Kral Edip” pyesinin qəhrəmanının adından götürülüb. Sofokl pyesdə atasını öldürürək, anası ilə evlənən (anası olduğunu bilməyərəkdən) Edip adlı gəncin hekayəsindən bəhs edir. Edip həqiqətləri biləndə gözlərini oyur, anası Lokaste isə özünü asır.

Z.Freyd hesab edirdi ki, U.Şekspirin “Hamlet” əsərində, ata qatili olmaq heç də təsadüfi deyildir. Bunların təməlinə “Edip kompleksi” dayanır. “Edip”-də uşağın altda qalan istədiyi arzusu yuxuda olduğu kimi üzə çıxır. Hamletdə isə bu istək sıxışdırılır [15, s. 85-86].

Əsərin bir neçə hissəsindən nümunə gətirərək Hamletdə təzahür edən bu kompleksi psixoloji cəhətdən təhlil edə bilərik:

“Hamlet (I pərdə I səhnə):

Qadınlar, qadınlar, sizin adınız

Etibarsızlıqdır aləmdə yalnız.

Bircə ay! Matəmli Niobeyatək

Göz yaşı içində mərhum atamın

Tabutu dalınca getdiyi zaman

Geydiyi başmaqlar

köhnəlməmişdən

O qadın, o anam, aman ilahi...

Ağılsız, duyğusuz vəhşilər belə

Ondan daha artıq yas saxlayardı.

O mənim əmimə ərə gedibdir.

Gör kimə? Atamın öz qardaşına”

[6, s. 15].

Hamletin ifadələrindən hiss olunur ki, o, atasının ölümünə deyil, daha çox anasının atasına qarşı xəyanətinə, əmisi ilə evlənməsinə qəzəblənir. Hamlet anasına qarşı olan hisslərini sıxışdırır, şüuraltı olaraq özünə rəqib gördüyü atası aradan götürülsədə, əmisinin anası ilə evlənməsində atasına qarşı hiss etdiklərini eynilə əmisinə köçürür. Bu zaman həm günahkarlıq, həm də nifrət hissini yaşayır.

Hamlet əmisinə nə qədər çox nifrət etsədə, onu öldürmək üçün heç bir ciddi-cəhd etmir. “Edip kompleksi”-ndə uşaq atanı özündən daha güclü hesab etdiyi üçün həm ondan çəkinir, qorxur, həm də digər tərəfdən onun kimi olmağa çalışır (atası kimi olsa anası onu sevə bilər düşüncəsi ilə). Bəlkədə Hamletin əmisini öldürmək üçün heç bir cəhd etməməsi, əslində ondan qorxdığı üçün ola bilər. Çünki, Hamlet əmisini öldürməkdən başqa hər bir şeyi etməyə qadir idi. Onu əmisinə qarşı bəslədiyi nifrət hissi, intiqam düşüncəsi tədricən özünə qarşı qəzəblənməyə, özünü günahlandırmağa, özünü cəzalandırmağa istiqamətlənirdi. Bu da “Edip kompleksi”-ində yaşanan

ambivalent (ikili hisslər: rəqabət hissi-günahkarlıq hissi, ataya qəzəblənmək-atası kimi olmaq arzusu, atadan qorxmaq-ataya qarşı çıxmaq və s.) hisslərdən qaynaqlanırdı [15, s. 86].

Polonini bilmədən öldürərkən, Hamletin anası ilə olan dialoqunda onun şüuraltı arzusu özünü göstərir:

“Hamletqılıncı sıyraraq, xalçaya sancır, Poloni ölür (II pərdə, III səhnə).

Kraliça:

Ah sən neylədin?

Hamlet:

Heç özümdə bilmirəm, kraldır məgər?” [6, s. 90]

Yuxarıdakı dialoqdan görürük ki, Hamlet kimi öldürdüyünü bilmir, ancaq onun Klavdi (əmisi, kral) olmasını arzu edir. Ölən kral olması fikri onu sevindirir, həmçinin əmisinin atasını öldürməsində, özünü əmisi ilə eyniləşdirir. Klavdi öləndən sonra anası ilə arasında heç bir maneə qalmayacağı hissi həm ona xoş təsir edir, həm də bundan qorxur, günahkarlıq hissi keçirir. Bunu eyni səhnədə dialoqun davamında görə bilərik.

“Kraliça:

Bu necə dəhşətli, qanlı bir işdir!”

“Hamlet:

Bu qanlı bir işdir! Bu, əziz anam, Bir kral öldürüb, sonra da onun

Doğma qardaşına ərə getməkdən Məgər daha qorxunc, daha müdhişdir?!” [6, s. 90]

Hamlet əmisinin ölümünü istəyir, anasına qarşı cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməyən hissləri isə onu utandırır və ürküdür. Belə olan halda özünü təqsirkar kimi hiss edir. Hamlet əsərin sonunda ölməseydi, bəlkədə intihar edərdi. Çünki yaşadığı bu qarışıq hisslər onun özünə çox əzab verirdi.

“Hamlet (I pərdə I səhnə):

*Ah, insan bədəni, necə möhkəmsən!
Əriyib dönmürsən göz yaşlarına.
Ey qadir yaradan, intiharı kaş
Yasaq etməyəydin biz insanlara.*

.....

*Ancaq tək bircə ay! Saxta göz yaş
Hələ qurumamış yanaqlarında
O ərə gedibdir. Qorxunc sürətlə,
Belə bir tezliklə izdivac etmək!
Yox, yox, xeyir deyil bu işin sonu.
Partla, ey ürəyim, partla, parçalan;
Dilim susmalıdır, mən susum
gərək!” [6, s. 14]*

Hamlet dində günah olmasa idi bəlkə də intihar etməyi düşünərdi. Onun ifadələrini təhlil etdikdə görürük ki, atasının əmisi tərəfindən öldürülməsindən çox, anasının onunla evlənməsi Hamletə təsir edir. Əsər boyunca ən çox buna qəzəbləndiyini və əzab çəkdiyini bildirir. Hamletin “Partla, ey ürəyim, partla, parçalan” fəryadın

da ölümü çox arzuladığını, bu qarışıq hadisələrdən, qarışıq hisslərdən necə iztirab çəkdiyi hiss olunur.

Gertrudanın əsərin sonunda intihar edib, etməməsi bizə müəmmalı qalır. Bilərək və ya bilməyərək zəhərli içkini içib ölməsi əsərdə tam dəqiq şəkildə göstərilir. Lakin bunu intihar olaraq təhlil edə bilərik. Çünki etdiyi xəyanətə görə özünü günahlandırır, oğlunun hiddəti ilə özünü məhv etməsi ona əzab verir və sonda öz səhvini dərk edir, peşman olur. Belə ki, əsərdə onun yaşaması üçün bir səbəbinin qalmadığı göstərilir. Peşmançılıq, əzab, günahkarlıq hissləri üstün gəlir və buna dözə bilmir. Artıq var olması mümkün deyil, çünki var olması üçün onu həyata bağlayan heç bir şey qalmayıb. Əsəri təhlil edərək, deyə bilərik ki, ölməkdən başqa çarəsi qalmadığı üçün bilərəkdən zəhəri içmiş ola bilər.

Ofelyanın suya düşərək yaşamaq üçün heç bir cəhd etməyib, ölümə təslim olmasını da intihar kimi dəyərləndirmək olar. Atasının sevdiyi şəxs tərəfindən öldürülməsi, Hamletin onu sevmədiyini deyib ayrılması ilə ümid-sizliyə düşərək Ofelya ölməyi seçir.

Əsərdə təqdim olunan intihar nümunələri, məhəbbət və ləyaqətin itirilməsinə, eyni zamanda var olmanın təhlilinə əsaslanır. Var olmaq üçün heç bir səbəbinin olmaması nəticəsində yaşamaq üçün mücadilə etmədən ixtiyarı şəkildə həyatını sonlandırır

ölümü seçirlər (həmin anda yaşamaq daha üstün hesab edilir).

U.Şekspir yaradıcılığında intihar davranışının təsvir edildiyi digər ən məşhur əsərlərdən biri də “Romeo və Cülyetta” pyesidir. İki düşmən ailənin uşaqları olan Romeo və Cülyetta bir-birinə aşıq olur. Onların bu sevgisi heç bir halda dəstəklənmir və ayrılmaları üçün ailələrin etdikləri cəhdlər boşa çıxır. Burada iki gəncin məhəbbəti hər şeydən, hətta yaşamaqdan belə üstün tutduqlarının şahidi oluruq. Bir-birlərini itirdiklərini düşünəndə, həyatlarını sonlandırmağı seçirlər. Məhəbbətləri o qədər böyükdür ki, o olmasa yaşamaq mümkün deyilmiş kimi görünür. Yəni sevdiyi şəxs yoxdursa, var olmağın bir mənası qalmır.

U.Şekspirin bu əsərində digər bir psixoloji fenomendə özünü göstərir. 1972-ci ildə “Journal of Personality and Social Psychology” jurnalında “Romeo və Cülyetta effekti” adlı məqalə çap edilmişdi. Amerikalı psixoloqlar Riçard Driskol, Keyt Deviz və Milton Lipetzin həmin ildə keçirdikləri tədqiqatın nəticələrindən məlum oldu ki, cütlüklərin arasında münasibətin valideynləri tərəfindən qəbul edilib-edilmədiyinə əsasən, onların bir-birinə olan sevgisi, bağlılığı güclənə bilər [21].

Tədqiqatda 140-cütlük (280 nəfər) iştirak edir. İki tərəfli anket sorğu təqdim edilir, bir hissəsində aralarındakı,

sevginin səviyyəsi müəyyənləşdirilir, digərində isə valideynlərinin onların sevgisinə, birlikdə olmaqlarına münasibəti öyrənilir. Tədqiqatın nəticəsində məlum olur ki, valideynlər nə qədər çox qadağa qoyursa, qarşı çıxır və sevnələrin münasibətlərini dəstəkləmirsə cütlüklərin sevgisi də bir o qədər güclü olur, bir-birinə daha çox bağlanırlar. Halbuki, valideynlər çoxlu təzyiqlənməsələr bəlkədə sevnələr bir-birlərinə bu qədər bağlanmazlar. Yəni qadağalar həmişə daha cəlbədicisi daha maraqlı olur, eynilərdə sevgidə də bu cürdür. “Olmazlar” varsa bağlılıq və sevgi daha çox olur. Qısacası maneələr nə qədər çoxdursa, iki şəxs arasında ki, məhəbbət də o qədər də güclənmiş olur və bu cür təsir ədəbiyyatlarda “Romeo və Cülyetta effekti” adlandırılır.

Romeo və Cülyettanın da qovuşma bilməmələrinin səbəblərini ümumiləşdirsək – düşmən ailələrin uşaqları olması ən əsas maneədir, buna görə onları dəstəkləyən, sevgilərini qəbul edən az adam var, Romeonun Tibaltı (Cülyettanın qardaşı) öldürdüyü üçün sürgünə göndərilməsi də onların qovuşması üçün digər maneədir, sürgünə getməklə yenidən bir-birindən uzaqlaşırırlar, ailələr Parisin Cülyetta ilə evlənməsini uyğun görür, Paris Romeonun rəqibi kimi Cülyetta ilə qovuşmasına mane olan digər bir səbəbdir, rahib Covaninin Cülyettanın ölmədiyini Romeoya vaxtında çatdırma bilməməsidə

bir maneədir və ən sonda onların qovuşması üçün ən böyük maneə isə ölümdür.

Yuxarıda qeyd etdiyimizəngəllər onları ayırmır, ölümü düşünməzlər, ancaq bir-birlərinin itirdikdə ölmək qərarını verirlər. Çünki bu çətinliklər nə qədər çox olarsa dözmək olar, məhəbbətinə qovuşmaq ümidi, arzusu onları həyatda saxlayır. Lakin məhəbbətini itirmək artıq bütün yaşamı dözməz hala gətirir. Yalnız sevdiyi şəxsin varlığı, qarşı çıxan bütün şəxslərə, bütün əzablara qarşı güclü və dözümlü edir insanı.

Bu zaman avstriyalı psixiatr və nevroloq Viktor Franklin məhəbbət haqqında ki, fikirlərinə müraciət etmək yerinə düşər: “Həqiqət budur ki, məhəbbət insanın yaşaması üçün ən yüksək məqsəddir. Mən böyük bir sirri anladım ki, insan poeziyası, düşüncəsi və inancı bunu göstərməlidir ki: insanın xilas- məhəbbətdir, məhəbbət vasitəsi ilə mümkündür. İnsanın qurtuluşu eşqdır, xilaskarı məhəbbətdir. Mən bir insanın həyatda başqa heç bir şeyi qalmaqanda, sevdiyi şəxsi düşünməklə bir anlıq belə olsa necə zövq ala biləcəyini anladım. İnsan çətin anlarında, çəkdiyi əzabları düzgün istiqamətdə yönəldərək, belə bir vəziyyətdə sevdiyi şəxsi düşünərək nailiyyət əldə edə bilər.” [14, s. 116].

V.Frankl qeyd edir ki, insanın qurtuluşu eşqdır. Deməli, sevdiyi şəxsi

itirməklə, sevən şəxsşətin bir vəziyyətə düşür, bu cür çıxılmaz halda sevən şəxs artıq xilas olmayacağı hissini yaşamış olur və bununlada ölməyi düşünür. İnsanı var edən sevdiyi şəxsin varlığıdır, uzaqda olsa, qovuşa bilməsəldə onun varlığını hiss etməkdir vacib olan. Bu qədər əzaba, çətinliklərə qarşı dözümlü olmaqlarının əsas səbəbi, onları yaşadan, gələcək üçün xoşbəxtlik vəd edənümüd dolu məhəbbətləridir.

“Romeo və Cülyetta” pyesində Romeonun da yaşaması üçün məhəbbətin, sevdiyi şəxsə qovuşmağın ən böyük məqsədi olduğunu, bir səhnədən nümunə gətirərək göstərə bilərik:

“Lorenzo (I pərdə, VI səhnə):

*Bu müqəddəs işə yar olsun göylər,
Sonra dərd ilə bizə cəza verməsin.”*

“Romeo:

*Amin! Ancaq bu dərd dəhşət
olsa da,
Cülyettayla mənim görüşümüzün,
Bir anlıq sevinci önündə heçdir.
Müqəddəs ayınlə, müqəddəs ata,
Birləşdir sən bizim əllərimizi.
Sonra ölüm gəlsin, yoxdur bir
qorxum,
O çiçək mənimdir desəm,
bəsimdir” [7, s. 75].*

Romeo üçün əsas məqsədi Cülyettaya qovuşmaqdır, bu yolun sonunda ölüm olması onu qorxutmur. Çünki

Cülyettaya olan məhəbbəti onu daha da cəsarətli edirdi.

Həqiqətdə məhəbbət insanın yaşaması üçün vacib olan tələbatdır. Alman psixoloqu Yürgen Kaynd dediği kimi buradasadəcə balansı qorumaq vacibdir. Subyekt obyektlə münasibətində düzgün məsafəni seçməyi bacarmalıdır. Həddindən artıq yaxınlaşma, birləşmə və ya ayrılma intihar davranışına səbəb ola bilər. Yəni sevdiyi obyektə həddindən artıq bağlanmaqda intihar təhlükəsi yaradır, sevdiyi obyektədən tamamilə qopmaqda bu təhlükəni yaradır. İnsanlar münasibətlərində bəzən nəyisə həddindən artıq ideallaşdırırlar (daha çox bağlanırlar ideallaşan obyektə) və ya dəyərsizləşdirirlər (uzaqlaşırırlar və ya tərkd edirlər) [13, s. 19].

Y.Kayndın burada demək istədiyi fikri daha dəqiq izah etmək üçünyunan mifologiyasındakı, İkarın əfsanəsindən nümunə gətirərək deyir ki: “İkar və atası Girit həbsxanasından qaçarkən, atasının quş tüklərindən və balmundan düzəltdiyi qanadları istifadə edirlər. Atası Dedal İkaranə çox alçaqdan, nə də çox yüksəkdən uçmamalı olduğunu xüsusilə tapşırır. Əgər çox alçaqdan uçarsa qanadlarının nəmədən ağırlaşıb qopacağını və eynilədə çox yüksəkdən uçarsa da günəşin qanadlarında ki, balmumunu əridəcəyini və qanadlarının qopacağını bildirir. İkar atasının xəbərdarlıqlarını gör-

məzdən gəlir. Uçmaqdan məst olur və getdikcə səmada daha da yüksəklərə qalxmış olur. Sonda o qədər yüksəlir ki, günəşin istiliyi onun qanadlarındakı balmumunu əridir, qanadları qopur və İkar Samosun cənubundan dənizə düşüb ölür.”[13, s. 22].

Bu misal məhəbbəti ideallaşdırmağa bənzətmək olar. “Romeo və Cülyetta” əsərində məhəbbətin necə ideallaşdırıldığını görürük. Romeo necə dərindən aşıq olub, məhəbbətin təsirinə qapılıbsa bağlı olduğu obyekt-dən (Cülyettanın ölümü), ideallaşdırdığı sevgidən qopması yaşamaq üçün heç bir səbəbinin qalmadığının göstəricisidir (eynilə Cülyetta üçün). Yəni bundan sonra kimə lazımam? kimə aidəm? sualları yaranır.

Bilirik ki, insanlar da dünyaya gəldikləri gündən bəri kiməsə, nəyəyə aid olmaq tələbatı olur. Məsələn, kiçik uşaqlar nə qədər dəcəllik etsələr, sözə baxmasalar belə valideynlərinin onlara “səni çox sevirik”, “nə yaxşı ki, varsan” və s. bu cür ifadələr işlədərək sevgilərini və onların ailənin sevilən bir üzvü olduğunu vurğulamaqları ilə, uşaqlarda harasa, kiməsə aid olmaq hissi formalaşdırmış olurlar. İnsan özünü lazımı və vacibi biri kimi görmək istəyir. Bu sanki yaşamaq üçün bir tələbatdır. Kiməsə lazım olmaq ehtiyacı insanın fundamental ehtiyaclarındandır.

Həqiqətdə birini sevmək, bağlanmaq yaşanı mənalandırır, həyata daha

sıx bağlayır insanı. Kiməsə aid olmaq, kiməsə lazım olmaq ehtiyacı həyatı, yaşamağı dəyərli edir. Düşünürəm ki, burada da həyatın mənası məhəbbət deyil, şəxsin özünü bu məhəbbətin bir hissəsi olaraq görməsidir, yaşadığı hisslərdə bir ümidin olmasıdır.

Çox vaxt sevgililərin işlətdiyi hər kəsə tanış olan bir ifadə var: “Səni tanıyandan sonra yaşadığımı fərqi nə vardı”. Buna əks olan digər bir ifadə var ki, həyatı monoton keçən, maraqsız olan insanlar tez-tez işlədir: “Bu yaşamaq deyil ki, sanki boş-boşuna günlərimi keçirirəm”. Görünüşdə bəsid, sadə və çox işlənən ifadələr kimi görünürlər. Ancaq təhlil etdikdə nə qədər dərin məna kəsb etdiklərini görürük. Cismən bu həyatda var olmaq hələ yaşayır demək deyil. İnsan “xoş anlar”, “xoş hisslər” yaşayanda daha sıx bağlanır həyata, həqiqətən yaşadığının fərqi nə varır. Bu “xoş hisslər”-in də ən üstünü, ən mükəmməli sevgidir. Yəni gözəl hisslərin ən pik həddi sevrəkən yaşanıdır.

Məhəbbətə aid bədii əsərlərdə də, qəhrəmanlar bir-birlərini sevir, ən ali, mükəmməl hiss olan sevgini dadır, sonda sevdiyi şəxsi itirir və frustrasiya (məqsədə çatmaqda maneçilik yaranan xəyali və real maneələrlə qarşılaşan zaman, insanın düşdüyü psixoloji vəziyyət) yaşayırlar. Əgər yaşamağı seçsə, cismən var olsada mənəvi yox olacaq, cismən yox olsa isə tamamilə yox

olacaq. Deməli o qədər böyük fərq qalmır, var olsamda yaşamaycam düşüncəsi ilə ölümü daha uyğun hesab edirlər. Burada vacib olan sadəcə cismən mövcud olmaq deyil, yaşamaqdır, həqiqətən yaşadığını hiss etmək. Yəni fiziki olan deyil mənəvi olandır əsas.

U.Şekspirin əsərlərində görürük ki, onun qadın saflığı və xeyirxahlığına böyük hörməti vardır. O həmişə əsasında sevgi və hörmət olan saf, əsl məhəbbət ilə insanlar üçün ümumi olan heyvani hisslərə əsaslanan ehtiras arasında böyük bir fərq olduğunu vurğulayırdı. U.Şekspir “Venera və Adonis” poemasında Adonisin sevgi və ehtiras haqqında ki, fikirləri ilə bu fərqi çox gözəl şəkildə ifadə edir:

*“Sevgi yağışdan sonra ki,
günəş kimidir,
Ancaq şəhvətin təsiri günəşdən
sonra fırtına kimidir;
Sevginin zərif baharı həmişə
təravətlidir,
Şəhvət isə baharın yarısında,
qış kimi gəlir:
Sevgi aşırı deyil, şəhvət isə
acgözlüklə ölür;
Sevgi həqiqətdir, şəhvət isə saxta
yalanlar ilə doludur” [17, s. 202].*

Saf sevginin təsvir edildiyi orta əsirin görkəmli azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında təhlil etmək lazımdır. M.Füzuli burada sevgi hə-

yatının bütün təbii əlamətlərini, gənclərin alovlu baxışlarını, həyəcanlarını, hətta ürək döyüntülərini belə incəliklə və dəqiqliklə ifadə etmişdir. Gənclərin keçirdikəri hissləri təsvir edərək onların ruhunda baş qaldıran, sevgidən fəqan edən həyəcanlarını, məhəbbətin psixoloji təzahürünü də nəzərdən qaçırmır. Leyli və Qeysin görüş anını təsvir edərkən iki gəncin keçirdiyi psixoloji gərginliyi məharətlə təsvir etmişdir. Əsərdə məhəbbətin saf və pak olduğunu, sevənlər üçün mənəvi qida və həyat olduğunu vurğulayır [1, s. 93].

Burada M.Füzuli sevgini fərqli formada təsvir edib, Qeysin Leyliyə olan sevgisi sonradan ilahi sevgiyə dönüşür. Qeys Leyliyə qovuşmaq üçün min bir əziyyət çəkir, lakin sonradan Leylidən imtina edir, dünyəvi olan sevgi bir növ sublimasiya olunur və müqəddəs, “həqiqi” sevgiyə dönüşür.

Leyli burada “həqiqi” sevgiyə çatmaq davasitə kimi göstərilir. Necə ki, müəllim şagirdlərindən öyrənir, aktyoru tamaşaçılar ruhlandırır, psixoterapevt pasientlərinin sayəsində sağalır [4, s. 32], eynilə də bunun kimi, Qeysdə Leylinin sevgisi sayəsində kamilləşir və ilahi sevgini dərk etmiş olur.

Yuxarıda V.Franklin “Məhəbbət yaşamaq üçün ən əsas məqsəddir” fikrini qeyd etmişdik. V.Franklin bu ifadəsini poemada M.Füzuli Qeysin Leylinin məzarı üstünə gələrək, həsrət ilə fəryad etməsində, məhəbbətin

yaşamaq üçün necə önəmli olduğunu Qeysin dili ilə bizlərə çatdırır (2926-2981 beytləri):

2969	<i>“Ey ömr, gəl indi başa sən həm Kim, çeşmimə tirə oldu aləm!”</i>	<i>Ey ömür! Gəl indi sən də sona çat! Çünkü aləm, gö-zümdə zindan oldu.</i>
2970	<i>Aləm xoş idi ki, var idi yar, Çün yar yox, olma-sın nə kim var!</i>	<i>Yarım var olanda aləm xoş idi, Madam ki, yoxdur daha, onda var olan nə varsa, yox olsun!</i>
2971	<i>Ey can, tən-xəs-təni vida et, Bu xəstə ilə yetər niza et!</i>	<i>Ey can! (Sən də) xəstə bədənə vada et! Bir xəstə ilə mücadilən yetməzmi?</i>
2972	<i>Müştaqinəm, ey əcəl, kərəm qıl! Dəf i-ələm ilə rəfi-qəm qıl!</i>	<i>Ey əcəl! Səni arzu-layırım; kərəm et, Əzablarımı yox et, kədərimi apar!</i>
2973	<i>Qurtar məni izti-rabi-qəmdən! Ver müjdə vücudi-mə ədəmdən!</i>	<i>Qurtar məni bu gəm iztirabından! Vücuduma yoxluq-dan müjdələr gətir!</i>
2974	<i>Ayinəmi eylə jəng-dən pak, Qıl pərdeyi-e'tibar-ı rını çak!</i>	<i>(Könlümün) ayna-sını pasdan təmizlə, Etibarımın pərdə-sini yırt!</i>
2975	<i>Rəf et, nə isə arada hail, Eylə məni ol nigara vasil!</i>	<i>Arada nə maneə varsa, qaldır, Məni o sevgiliyə qovuşdur!</i>
2979	<i>Ya Rəb, mənə cismü can gərəkəmz, Cananımsız cahan gərəkəmz!” [5, s. 217-218]</i>	<i>Ey Rəbbim! Mənə bədən və can gərək deyil, Sevgilim olmadan-cahan lazım deyil!</i>

M.Füzuli dini inanclarını əsərlərində xüsusi ilə vurğulayırdı. Bura qeyd olunan ölüm əslində yox olub getmək deyil, dünyəvi olan hər şeydən azad olub, fani dünyadan həqiqi dünyaya köçmək mənasındadır. M.Füzuli üçün eşq ən böyük, ən müqəddəs din idi. Çünki o hesab edirdi ki, eşq allaha qovuşmağın vasitəsidir və məhəbbət uğruna ölüm müqəddəsdir. Bunu əsərdə İbn Səlamın ölüm xəbərini alan Məcnunun sözləri ilə ifadə edir:

2470	<i>“Məcnun dedi: Ey vəfalı yarım! Yoxdurmu bu yolda nəngü arım?”</i>	<i>Məcnun dedi ki: Ey vəfalı yarım! Bu yolda məni ardan, həyadan yoxsun sayırsan?</i>
2471	<i>Cananəyə can verib yetibdir, Can verməyə arada itibdir.</i>	<i>Cananı üçün canını verən, məqsədinə çatmışdır, Canını verməyə isə, yox olub itmişdir.</i>
2472	<i>Ol dostum idi, degildi düşmən, Həm ol ona aşiq idi, həm mən.</i>	<i>O, mənim dostum idi düşmənim deyildi, Ona həm o aşiq idi, həm də mən.</i>
2473	<i>Ol canını verdi vasil oldu, Öz mərtəbəsində kamil oldu.</i>	<i>O, canını verərək qovuşdu, Öz dərəcəsinə ən yüksəyə çıxdı.</i>
2474	<i>Nəqsim mənim irmədi kəmalə, Eyb eyləmə ağlasam bu halə.” [5, s. 182]</i>	<i>Mənim əksiyyətim hələ düzəlmədi, Bu hala ağlayıramsa, məni eybləmə.</i>

İbn Səlamın ölümün eşidəndə, Məcnun ağlayıb, fəryad edir. Zeyd buna təəccüblənəndə, Məcnun deyir ki, əgər İbn Səlam Leylinin həsrətinə dözməyib can veribsə, demək məndən daha kamil aşiq imiş. “Mənim əksiyliyim hələ düzəlmədi” – ifadəsində demək istədiyi odur ki, yəni mənim idrakım hələ o qədər yüksək səviyyədə deyil, İbn Səlam məhəbbəti ilə elə bir həddə çatıb ki, artıq dünyəvi olan hər şeydən əlini üzüb, həqiqəti, ilahi olanı dərk edib və tanrı da onu müka-fatlandırıb bəşəri dünyadan ayırıb.

Hamlet ilə Qeys, Ofelya ilə də Leyli obrazlarının bir-biri ilə oxşarlıqları vardır. Hamlet aqlını itirmiş roluna girir, eynilərdə Qeydə bu cür “Məcnun” simasında gizlənir. Burada tanınmış isveçrəli psixoloq KarlYunqun arxetip adlandırdığı persona anlayışından danışa bilərik. K.Yunq persona haqqında deyir ki: “Xarici yönəlişliyi, xaricə yansızılan xarakteri mən “persona” adlandırırım.” [11, s.278] Qeys və Hamlet də daxilən yaşadıqları qarışıq hissələri gizlətmək məcburiyyətində hiss etdikləri üçün, persona ilə özlərini cəmiyyətə təqdim edirlər.

Hər bir şəxsgüzdə əksinə baxanda öz simasını görür. Çünki güzgünün əks etdirdiyi həqiqi simamızdır. Hətta insanın daxilində olanı da göstərir (keçirdikləri hissələr üzə emosiyalar kimi təzahür edir). Lakin insan giz-

lətməyə çalışdığı simasını persona ilə örtür. Güzgü isə həmişə personanın arxasında dayanır və həqiqi simanı əks etdirir [16, s. 36].

Hamlet və Qeys ikisi də sevdiyi şəxsdən imtina edir. Sadəcə burada belə bir fərq var ki, Hamlet intiqam və kin uğruna, dolayısı ilə anasına qarşı sıxışdırılmış şüuraltı məhəbbətin yaratdığı hirs uğrunda Ofelyadan uzaqlaşır (əslində hər bir oğlan anasından uzaqlaşmağa can atır. Balaca oğlan üçün ana ən yaxın və doğma varlıq olduğundan anasından uzaqlaşmadıqca (arada ki, psixoloji bağlılığı qoparmadıqca), həyatındakı qadını anası ilə eyniləşdirəcək. Oğlan daxilən anasından imtina etməyə, onunla əlaqəni kəsməyə və hələ də hiss etdiyi güclü asılılığa üstün gəlməyə çalışır. O, bu asılılığa üstün gəlmək üçün, onun qadından törədiyini göstərən hər şeyi və qadını özündən uzaqlaşdırır, xarici aləmdə qadına məxsus olan hər şeyi pisləyir [12, s. 40]).

Həmin ki, dövr üçün Qeys və Leylinin sevgisi cəmiyyətin əxlaqi dəyərlərinə zidd hesab edilirdi. Qeys bəlkədə Leylidən imtina etməklə özünü bu cür günahkarlıq hissindən xilas etmiş olur. Çünki Qeys əsərin sonunda Leylinin məzarı üzərinə gələrək peşman olur və tanrıdan onun canını alması üçün dua edir. Demək ki, o Leylini həqiqətən sevir, sadəcə o cür davranaraq özünü Leylidən uzaqlaşdırmaqla

bəlkədə bu əzabı sonlandıracağı, ikisi üçün də yaxşı olacağını düşünür.

Leyli və Qeysin arasındakı münasibəti, dünyəvi və ilahi sevgini, ölüm arzusunu Y.Kayndın fikirləri ilə təhlil edəcəyik.

Y.Kaynda görə insanlarda repressiv hisslər vardır ki, bu repressiya insanı intihara yönləndirir. Bu repressiv meyil hər bir insanın daxilində vardır. Bir növ ölüm arzusu kimi ifadə etmək olar bunu. Y.Kaynd bu repressiv meyillər haqqında yaradılış əfsanəsinə əsasən açıqlama verib [13, s. 26].

İnanclara və dini yanaşmaya görə Həvva ilana ağacın meyvəsindən yeyə bilmədiyini, bunun qadağa olduğunu və əgər yesə öləcəklərini dedikdə, ilan ona belə cavab vermişdi:

“Əslində ölməyəcəksiniz, tanrı sizin həmin meyvələri yedikdən sonra gözlərinizin açılacağını və tanrılar kimi hər şeyi biləcəyinizi bilir, ona görə də sizə bu ağacdan meyvə yeməyi qadağan edir.”

Bu zaman Həvva meyvələrin yeməli göründüyünü, gözə xoş gəldiyini görür və Adəmi də buna təkid edərək meyvəni qoparıb yeyirlər. Beləliklə, Həvva Adəmi cənnət yuxusundan ayıldır və onlar gözlərini açmağa, olanı bilməyə, tanımağa, qıساسı düşünməyə başlayırlar. Burada repressiv obyekt tanrıdır və repressiv obyektlə qalmaq istəyən Adəmdir, Həvva onu

repressiv olandan ayırır. Beləki tanrı onları cənnətdən uzaqlaşdırır və müqəddəs mühitdən çıxarıb başqa bir həyata göndərir. Yalnız öldükdən sonra yaxşı əməlləri olarsa cənnətə girə biləcəklərini, onları əfv edəcəklərini bildirir [13, s.28].

Arxetip olaraq hər bir insanın daxilində belə bir meyl mövcuddur. K.Yunqa görə arxetiplər əcadadlarımızından bəri nəsillərin hafizəsinin gizli izlərini özündə saxlayan, anadangəlmə, universal fikirlərdir. Arxetiplər şüuraltı olaraq, qeyri-ixtiyarı düşüncələr, hisslər və davranış reaksiyalarıdır [11, s. 8].

K.Yunqun analitik nəzəriyyəsinə görə təhlil etdikdə, Leyli burada Həvva rolundadır, Məcnunu öz dünyəvi sevgisi ilə repressiv obyektə (tanrıdan) ayırır. Məcnun isə kamilləşərək bunu dərk edir və dünyəvi həzz olan sevgidən (Leylidən) uzaqlaşır və ilahi (repressiv obyektə qayıdır) sevgiyə yönəlir ki, beləliklə mənəviyyatını dünyəvi həzzlərlə korlamamış olur.

Poemanın sonunda bildirilir ki, Zeyd yuxusunda Leyli və Qeysin sevgisi həqiqi və saf olduğu üçün onların cənnətdə qovuşduğunu görür.

Məcnunun burada ilahi sevgiyə sadıq qalaraq, öldükdən sonra tanrının mükafatı olaraq Leyli ilə cənnətdə qovuşacağına ümid edir. Leyli Məcnunun ondan imtina etməsinə pis olsada, sonradan onu anlayır və haqq qazandırır. Bəlkədə oda Qeyis kimi

ilahi olan sevginin fərfinə varır ona görə də gecə-gündüz allaha yalvarır ki, onun canını alsın və sonda xəstələnir, yatağa düşərək ölür. Mövlanə yazır ki, insan o vaxt əsl insan olur ki, öz mənlindən xilas olur, dünyadan heç nəummur vətanrıya sığınır [2, s. 130].

M.Füzuliyə görə Leyli və Qeysin bir-birinə olan sevgisi onların bu dünyadakı sınaqlarıdır, tanrı onlara əsl sevginin qul sevgisi deyil, ilahi sevgi olduğunu göstərməklə kamilləşdirir, sonda ikisinin ölüm üçün duasını qəbul edərək onları mükafatlandırmış olur. Və o hesab edir ki, bir-birlərinə aşıq olan şəxslər ölməklə tanrının dərgahında ucalmış olurlar, çünki dünyəvi gözəlliyə, zövqə aldandırlar və saf məhəbbətləri ilə tanrı onları qovuşdurur.

2764	<i>Ta hüsni-rüxüm ki, istəmər yar, Olmaya nəsibi-çəşmi-əğyar.</i>	<i>Daha sevgilimin istəmədiyi üzümün gözəlliyini Başqalarının gözünə nəsib olmasın</i>
2765	<i>Zira ki, nəsibi-hüsni-qabil Oldur, ona aşıq ola mayil.</i>	<i>Çünkü, əsl gözəllik odur ki, Aşıqı ona meyil etsin.</i>
2766	<i>Hüsniümdə çü yox qəbuli-aşıq, Nöqsan ilə olmağım nə layiq?" [5, s. 203]</i>	<i>Madam gözəlliyim aşıqım tərəfindən qəbul deyil Bu nöqsanla var olmağım nə mənası var?</i>

2762	<i>Fərz oldu ki, tey qılam büsatım, Qət' edəm özümdən ixtilatım.</i>	<i>Fərz oldu yükümü toparlayıb, Özümlə bağımı qoparmaq.</i>
2763	<i>"Sitri-təti edəm ədəm hicabın, Rüksara çəkəm fəna niqabın.</i>	<i>Tenimi yoxluq pərdəsi ilə gizləyəcəm, Üzümü yox oluş örtüyü çəkəcəm</i>

Yuxarıda qeyd etdiyimiz beytlərdə Məcnunun ondan imtina etməsi ilə artıq gözəlliyinin, varlığının, yaşamağının necə dəyərsizləşdiyini Leylinin dilindən eşidirik. Leyli artıq özünü bədbəxt, kiməsə lazım olmayan, gərəksiz biri kimi hiss edirdi.

Həyatda özünü bədbəxt hesab edən insanlar bir zaman intihar etməyi düşünürlər. Əvvəl həyata bağlanırlar, sonra həyat onları xəyal qırıqlığına uğradır. Əslində xəyallarını qıran həyat deyil, bağlılıqlarıdır. Aşıq olduqları insana qarşı bağlılıqlarıdır. Və bu cür xəyalları qırılarda həyata yox artıq ölümə bağlanırlar.

M.Füzuli üçün tək eşq, allah eşqidir. Bu həqiqi, ilahi məhəbbətdir, insana qarşı məhəbbət isə bəşəridir və həqiqi deyildir. Mövlanada haqqa yetişmənin yolunu ilahi eşqdə görürdü. Məhz insan ilahi eşq vasitəsilə insan tanrıya yetişir [2, s. 130]. Belə hesab etmək olar ki, tanrı insanı dünyaya eşqi tapması üçün gətirir və həyatın əsas məqsədində elə budur. Bəşəri eşqi tapan insan sevdikcə ən yüksək zirvəyə çatır və kamilləşir. Yəni insan məhəb-

bət ilə özünü, ətrafı, insanlığı və əsəndə allahı dərk etmiş olur.

Beləki, heç kim başqa biri tərəfindən sevilmədiyi müddətcə, özünün, öz daxilində ki, gücün fərqləndə ola bilməz. Hətta sevən şəxs, sevdiyi şəxsin əsas daxili xüsusiyyətlərini görməyi belə bacarır, həmçinin onun daxilində ki, gücü də görmək iqtidarındadır. Öz sevgisi ilə sevdiyinə daxilindəki potensialı görür və onu hərəkət gətirmək üçün əlindən gələni edir. Sevdiyi şəxsin özünün kim olduğunu, nəyi bacardığını dərk etməsinə kömək edir.

Baş qəhrəmanının sevdiyi şəxsə qovuşması mümkün olmadığı üçün intihar edən digər bir əsər almaniyalı şair və mütəfəkkir İohannGötenin “Gənc Verterin iztirabları”-dır. Burada baş qəhrəman Verter Lotteyə aşiq olur, lakin Lotte evli olduğu və Albertə xəyanət etmək istəmədəyi üçün Verterin məhəbbətinə qarşılıq vermir. Verter Lotteyə olan məhəbbəti uğrunda həyatını ölümlə sonlandırır.

Verter:

“Sənin üçün ölmək, xoşbəxtliyə çatmaqdır! Lotte sənin üçün canımı vermək! Həyatının rahatlığını və həzzini sənə geri verə biləcəmsə, sənin üçün cəsarətlə, sevinclə ölmək istəyirəm. Sevdikləri üçün qanlarını axıdıb, ölümləri ilə onlara yeni bir həyat vermək az sayda insana nəsib olmuşdur. [8, s. 89]”

Yuxarıda qeyd edilən Verterin intiharından əvvəl işlətdiyi ifadələrdir. Lotteyə olan məhəbbəti o qədər böyükdür ki, intihar edərək onun həyatından çıxır. Özünü qarşılıqsız məhəbbətinin əzabından qurtarır.

Ümumi olaraq əsər boyunca Verterin həyatında müxtəlif çətin situasiyaların olduğunu da görürük. Lakin Verter son olaraq məhəbbəti uğrunda intihar edir. Çünki ilk olaraq Lottenin başqa biri ilə nişanlı olmasına dözə bilmir və yaşadığı yerdən ayrılır, uzaqlaşmış başqa bir yerə gedir, bəlkə hər şeyi unuda bilər, yeni bir həyata başlaya bilər ümidi ilə (bu cür davranmasını Qeysin Məcnun olub Leylidən imtina edib çöllərə düşməsinə bənzətmək olar). Verterdə sanki bu əzab verici, ümitsiz sevgisindən uzaqlaşmaq istəyir, məkan olaraq uzaqlaşaraq bunu bacaraçağını düşünür. Lakin bacarmır, uzun müddətdən sonra yenə bir ümid ilə geri qayıdır, lakin bu dəfə də məhəbbəti qarşılıqsız qalır, çünki Lotte artıq evlidir və həmçinin Verter Albert ilə yaxın dost olur. O daha buna dözə bilmir və axırda intihar edərək ölməyi seçir (əsərdə bir dəfədə intihara cəhd etmişdi).

Çətin vəziyyətdə olanda insanlar gələcəklərinə dair məntiqli bir qərar verə bilmirlər. Bu halda şəxs stressə düşür, belə bir vəziyyətdə özlərini çıxışı olmayan bir labirintdə kimi hiss edirlər və bu zaman çarəni intihar etməkdə görürlər.

Bu əsər çap olunub satışa çıxarıldıqdan sonra, sevdiyi şəxsə görə intihar edən gənclərin sayı sürətlə artmağa başlamışdı. Məhəbbət uğrunda baş verən bu tip kütləvi intiharlar “Verter effekti” adlandırılır[22]. Əsərin təsiri o qədər böyük olur ki, intihar epide-miyası bütün Avropanı bürümüşdü. İntiharlar elə bir həddə gəlib çatmışdır ki, artıq əsərin çap edilməsinə və satışına qadağa qoyulmuşdur. Bu cür bədii əsərlərin oxucuları qəhrəmandan ilham alaraq nakam məhəbbətlərini ölümə sonlandırırlar.

Müzakirə etdiyimiz bu əsərlərdən əlavə həqiqi həyatda bu cür məhəbbətin var olduğunu təcrübələrimizdən görürük. Bizim ölkəmizdə məhəbbət uğruna intihar deyəndə ilk ağıla gələn İlham və Fərizə olur. İlhamın ölümünü qəbullanmayan Fərizə birinci dəfə intihara cəhd edir, özünü yandıraraq həyatını sonlandırmaq istəyir. Lakin bu intihar cəhdi uğursuz olur, müdaxilə edib ona imkan vermirlər.

İkinci dəfə vəda məktubu yazır və zəhər içərək yenidən intihar edir. Yarımçıq şəkildə yazdığı vəda məktubunda “Ana, məni ağlama. Heç biriniz ağlamayın. Mən İlhamsız yaşaya bilmərəm. Onsuz da” sözlərini yazmışdı və birinci intihar cəhdində də ona müdaxilə ediləndə “Mənə İlhamdan başqa heç kim lazım deyil.” deyərək qarşı çıxmışdı. İfadələrindən

görürük ki, Fərizə də var olma səbəbini sevdiyi şəxsə görə görə. Onsuz həyatını təsəvvür etməsi mümkünsüz idi. Bu həyatda özünü lazımsız kimi hiss edirdi və bu hissi sonlandırmaq üçün intihar edib qurtulmalı idi [19].

Fərizənin sevdiyi şəxsi itirdikdən sonra, intiharı onun yoxluğuna dözməməyini alman psixoloqu Erik Fromun sevgi haqqındakı, fikirləri əsasında təhlil edə bilərik: “Mən, əgər doğrudan da bir insanı sevirəmsə, mən bütün insanları sevirəm, mən dünyanı, həyatı sevirəm. Əgər mən kiməsə mən səni sevirəm deyə bilirəmsə, mən həm də səndə olan hər şeyi sevirəm, mən səndə özümü sevirəm deyə bilməliyəm.” Bu ifadələrə diqqətlə nəzər salsaq, anlamaq olur ki, əgər kimisə seviriksə, deməli, həyatı sevirik, dolayısı ilə sevdiyimiz şəxsi itirməklə həyatıda, həyata sevgimizdə itirmiş oluruq. Biz sevdiyimiz şəxslə var oluruq, onunla tamamlanırıq. Onsuz həyatı, yaşamağı təsəvvür etmək çətindir və dözülməzdir. Məhəbbətsiz, sevdiyi şəxs olmadan həyatın və yaşamağın heç bir mənası, heç bir marağı qalmır.

Məhəbbət belə bir fikir formalaşdırır ki, biri məni sevirə, deməli yaşamağımı arzu edir və mən yaşamağımı. Avstriyalı psixoloq Paul Federnintihara dair psixanalitik ideyaları araşdıraraq, bu yanaşma tərzinin

bütünlükdə yeni olmadığını göstərdi. Yəni tarix boyunca əksər intiharların əsasında həmişə bu cür düşüncə qəlibi olmuşdur. Birinin sevildiyini hiss etmədən yaşaya bilməyəcəyi, fərqli analitiklər tərəfindən də qəbul edilmişdi. Şəxs sevildiyini hiss edəcək, sevəcək və bunların sayəsində həyatda qalmağa, yaşamağa layiq olduğunu düşünəcəkdir. Z.Freyd bildirirdi ki, yaşamaq üçün sevgi dolu daxili bir struktur olmalıdır [13, 85 s.].

Amerikalı sosioloq Devid Filips 1946-cı ildən, 1962-ci illərdə baş verən intihar hadisələrini öyrənmək üçün geniş şəkildə tədqiqatlar təşkil etmişdir. O, ABŞ ştatlarının mətbuatlarında intihar barəsində dərc edilmiş məqalələri təhlil etmiş və sonra ştatlarda baş verən intihar hadisələrinin səbəbləri haqqında belə bir qərara gəlmişdir ki, həmin vaxtlardahəmin ştatların mətbuatlarında intihar hadisələri təsvir edilən çoxlu məqalələr dərc olunubsa, orada da intihar hadisələrinin sayı getdikcə artmağa başlayıb. Aparılan bu tədqiqatlara əsasən demək olar ki, intiharlar barəsində mətbuatda geniş materialların dərc olunması, intihar hadisələrinin kütləvi şəkildə yayılmasına təsir edə bilər. Həmçinin mətbuatlarda intiharın forması necə əks edilirsə, intihar edənlərdə özlərini eynilə o üsuldə öldürürlər. Biz bu cür kütləvi intihar hadisələrini tədqiq edərkən psixoloji fenomen olan “qrup təz-

yiqi”-nin təsirini görmüş oluruq [22].

Yeniyyətlik dövründə sevgilərin intihar etməsinin alqışlanması onlarda çıxış yolunun yalnız intihar olması haqqında yanlış fikir formalaşdırıla bilər. Məlumdur ki, yeniyyətlik yaş dövrü ilk məhəbbətin, romantik münasibətlərin önəm kəsb etdiyi bir yaş dövrüdür. Ona görə də məktəb dərsliləri və proqramları tərtib edilərkən bu psixoloji məqamlar xüsusilə diqqətə alınmalıdır. Eyni zamanda əsərlər məktəblilərlə birlikdə geniş şəkildə müzakirə edilməlidir. Bədii əsərlərin məzmununa tənqidi yanaşmaq qabiliyyətini şagirdlərə aşılamaq lazımdır. Müəllim, şagirdləri məzmunu fəal şəkildə saf-çürük etməyə, bu haqda yaradıcı və tənqidi düşünməyə həvəsləndirməlidir. Şagirdlər bu materialları daha yaxşı mənimsəyib onun üzərində təfəkkür əməliyyatı apara bilsinlər [3, s. 28-29]. Müəllim doğru olan və olmayan məqamları xüsusi olaraq vurğulamalıdır və əsərdəki qəhrəmanların, hadisələrin təxəyyülün məhsulu olduğunu başa salmalıdır.

Nəticə

İntihar psixoloji hadisə hesab edilir. Beləki insan yaşamaq istəmir və şüurlu şəkildə özünə qəsd edərək ölümü seçir. Bir-birini sevən, aşıq olan şəxslərin intihar etməsi əsrlər boyu həm bədii əsərlərdə təsvir edilmiş, həm də əsl

həyatda mövcud olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə fərqli ədəbi mətnlərdə bu tip intihar davranışına rast gəlinir. Ədəbiyyatdakı intihar təzahürlərini təhlil edərkən bizə məlum olurki, şəxsin özünün dəyərləri ilə cəmiyyətin qadağalarının ziddiyyətdə olması intihara səbəb ola bilər. Psixoloji cəhətdən təhlil etdiyimiz “Hamlet”, “Romeo və Cülyetta”, “Leyli və Məcnun” və “Gənc Verterin iztirabları” əsərlərində ki, intihar nümunələrində də buna şahid oluruq. “Hamlet”də Ofelyanın sevdiyi şəxsdən ayrılması ilə, Gertrudanın intiharı Əslində intihara səbəb olan əsas, tək bir səbəb varsa, təkən verən bir neçə səbəblər vardır. Görkəmli alman filosofu Artur Şopenhaurun sözləri ilə açıqlasaq “yaşamaq ölümdən daha çətin bir hal aldıqda, insan yaşamaq istəmir və ölməyi seçir.” Nə qədər çox müzakirə edilsə də, araşdırılsa da intihar hələdə həlli mümkün olmayan bir psixoloji hadisə kimi qalır.

Ədəbiyyat:

1. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı,

2. Əliyev B.H. Özünügerçəkləşdirmənin fəlsəfi aspektdə tədqiqi istiqamətləri. // BDU-nun xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, №2. Bakı, 2010, s. 126-135

3. Əliyev B.H. Müasir dövrdə müəllimin dərslə hazırlığının psixopedaqoji məsələləri. // Psixologiya jurnalı, №1. Bakı, 2009, s. 28-35

4. From E.S. Sevmək sənəti. Bakı, 2012, 144 s.

5. Füzuli M.S. Əsərləri (Altı cildə). II cild. Bakı, 2005, 357 s.

6. Şekspir U.C. Hamlet. Bakı, 2004, 158 s.

7. Şekspir U.C. Seçilmiş əsərləri (İki cildə). I cild. Bakı, 2004, 736 s.

8. Гёте И.В. Страдания юного Вертера. Санкт-Петербург, 2001, 254 с.

9. Дюркгейм Э.Д. Самоубийство: Социологический этюд. Москва, 1994, 399 с.

10. Франкл В.Э. Человек в поисках смысла. Москва, 1990, 372 с.

11. Юнг К.Г. Психологические типы. Москва, 2006, 357 с.

12. Angelis B.D. Secrets about men every woman should know. New York, 1990, 400 p.

13. Kind J. Suicidal Behaviour: The Search for Psychic Economy. London, 1999, 192 p.

14. Frankl V.E. The Doctor and the Soul. New York, 1986, 318 p.

15. Freud S. The Interpretation of Dreams. Vienna, 1911 p.

16. Jung C.G. The Archetypes and the Collective Unconscious. (Collected works of C. G. Jung.). New York, 1968, 566 p.

17. Semple R.H. A Psychological Study of Shakespeare. // Journal of psychological medicine and mental pathology. London, 1875, p. 193-210

18. <https://archive.org/details/collectedworksof91cgju/page/440>

19. https://az.wikipedia.org/wiki/İlham_və_Fərizə

20. <https://www.elisabeth-lukas-archiv.de/welcome/current-texts/franklins-concept-of-love>

21. <https://www.psychologytoday.com/us/blog/addiction-in-society/200811/romeo-and-ju-liets-death-trip-addictive-love-and-teen-suicide>

22. <https://jech.bmj.com/content/57/4/238>

23. <https://www.sciencedaily.com/releases/2015/04/150409120259.htm>

24. <https://www.nytimes.com/1987/03/18/nyregion/pattern-of-death-copycat-suicides-among-youths.html>

Быть или не быть, вот в чём вопрос

Айтен Муталлимзаде

Абстракт

Когда мы тщательно исследуем психологический анализхудожественной литературы с элементами самоубийства, мы видим, что суицидальное поведение не возникает внезапно. Предупреждения мысли об окончании жизни проявляются в некоторой степени спокойно, невербально. Можно увидеть тенденции, которые составляют и способствуют суицидальным условиям. В соответствии с этим, можно предотвратить самоубийство в реальной жизни. Многие молодые люди и подростки которые отождествляют свою жизнь и любовь с героями произведений совершают самоубийство. К сожалению, полностью предотвратить таких суицидальных поведений невозможно. В каждом художественном произведении описаны психологические аспекты и проблемы. Хотя авторы представляют это на соответствующем уровне, научно проанализировав можно получить психологический портрет персонажей и также открыть психологические феномены.

To be, or not to be, that is the question

Aytan Mutallimzadeh

Abstract

When we carefully examine psychological analysis of artistic literature with elements of suicide, we shall see that suicidal behavior does not suddenly arise. Warnings about the thought of finishing life shows itself in a way with calmly, non-verbal. It is possible to see the trends that constitute and encourage suicidal conditions. According to this, it is possible to prevent suicide in real life in time. Many of the adolescents and young people who have identified their lives and love with the heroes in the works of art. Unfortunately, it is impossible to prevent suicidal behavior. Each of the artistic works is depicted in psychological authorities and problems. While the authors is presenting this at an appropriate level, it is possible to obtain a psychological personality portrait when analyzed scientifically and to opened up some psychological phenomena in the example of these characters.

Məqalə BDU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 08)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə pedaqoji elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 08 oktyabr 2018-ci ildə daxil olmuşdur.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ NƏZƏRİ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFININ YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Pərvanə Məmmədova

*Gəncə Dövlət Universiteti Psixologiya
kafedrasının baş müəllimi*

Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 429

E-mail: pervane_memmedova_1974@mail.ru

Açar sözlər: *nəzəri təfəkkür, psixi inkişaf, təlim fəaliyyəti, kiçikyaşlı məktəbli, idrak fəallığı, inkişafetdirici təlim, əqli proseslər, nəzəri təfəkkürün inkişafı*

Ключевые слова: *теоретическое мышление, психическое развитие, учебная деятельность, младший школьник, познавательная деятельность, развивающее обучение, развитие теоретического мышления, мыслительные процессы*

Key words: *theoretical thinking, mental development, training activity, younger schoolchildren, cognitive activity, the development of theoretical thinking*

Bu gün respublikamızda təhsil sahəsində aparılan islahatlar ümumtəhsil məktəblərində təlimin keyfiyyətinin kökündən yaxşılaşdırılması istiqamətində işlərin aparılmasını problem kimi qarşıya qoyur. Problemin həlli üçün pedaqogika və psixologiya elmlərinin qarşısında konkret vəzifələr durur. Uşaqların əqli inkişafının qanunauyğunluqlarının və bu inkişafı obyektiv xarakterizə etməyə imkan verən meyarların müəyyənləşdirilməsi belə vəzifələrdəndir. Şagirdlərdə təfəkkürün inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi, məsələn həllinin qeyri-ümumiləşdirilmiş (empirik) vasitə-

sindən ümumiləşdirilmiş (nəzəri) vasitəsinə keçidin təyin olunması əqli inkişafın əsas göstəricilərindəndir.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə nəzəri təfəkkürün inkişafı problemini tədqiq edərkən alimlər psixologiyada qəbul olunmuş prinsiplərə əsaslanırlar. S.L.Rubinşteyn, A.N.Leontyev və b. problemin həllində şüurla fəaliyyətin vəhdəti prinsipini əsas götürmüşdürlər. Bundan başqa, S.L.Rubinşteyn, V.V.Davıdov, V.V.Rubsov və b. problemin həllinə empirik və nəzəri yanaşma prinsipindən istifadə etmişdirlər. D.B.Elkonin, V.V.Davıdov, V.V.Rubsov determinasiya prinsipini əldə rəhbər tutaraq,

kiçikyaşlı məktəblilərin əqli inkişafının təlimin məzmunu ilə şərtləndiyini əsaslandırmışdılar.

Psixoloqlar kiçik məktəb yaş dövründə ali idrak prosesi olan təfəkkürün inkişafının əsasən iki mərhələsinin olduğunu qeyd edirlər. Birinci mərhələ I–II sinifləri əhatə edir. Bu dövrdə şagirdlərin təfəkkürü hələ də məktəbəqədər yaş dövrünün bir çox xüsusiyyətlərini əks etdirir. J.Piajenin təbirincə desək, bağçayaşlı uşağın əyani-obrazlı təfəkkürünün əsas xüsusiyyətləri eqosentrizm və realizmdir. Eqosentrizm – uşağın başqa nöqteyi-nəzərdən baxmağa qabil olmaması ilə şərtlənən xüsusi intellektual mövqedir (7). Realizm – uşağın onu əhatə edən cisim və hadisələr barədə vasitəsiz qavrayışa əsasən mühakimə yürütməsidir. Bu dövrdə təzahür edən “əşyaların kəmiyyətinin saxlanılması” prinsipinin olmaması psixoloji ədəbiyyatlarda Piaje fenomeni adlandırılır. 6–7 yaş ərəfəsində bu fenomen tədricən itir və uşaqlarda məntiqi əməliyyatlar özünü göstərir. Düzgün məntiqi düşüncəyə malik olmasına rəğmən, kiçikyaşlı məktəbli hələ də formal-məntiqi əməliyyatlara yiyələnmişdir. J.Piaje bu mərhələni konkret əməliyyat mərhələsi adlandırmışdır.

Bu mərhələdə dərslər materialının təhlili əyani-əməli və əyani-obazlı planda aparılır. Şagirdlər əşyalar və hadisələr haqqında mühakimə yürüdərkən birtərəfli yanaşır, ayrı-ayrı zahiri əla-

mətləri saymaqla kifayətlənirlər. Uşaqlar əqli nəticə çıxararkən məntiqi faktlara əsaslanmır, birbaşa duyğu və qavrayışla qəbul etdikləri məlumatlara istinad edirlər. Bu dövrdə ümumiləşdirmə və məfhum cisimlərin xarici xüsusiyyətlərindən asılı olur, üzdə olan xassələr daha çox möhkəmlənir. Yəni, mücərrəd əşyalarla müqayisədə konkret əyani əşyalarla aparılan əməliyyatlar daha müvəffəqiyyətlə icra olunur. Məhz buna görə ibtidai siniflərdə əyani prinsipi əsas götürülür. Uşaqlarda konkret anlayışlar sferasının genişlənməsi əsas, ümumi əlamətlərin ayırd edilməsi onların sözlə adlandırılması işini asanlaşdırır. Tam ümumiləşdirmənin əsas meyarı şagirdin mənim-sədiyi biliyə müvafiq şəxsi nümunə göstərə bilməsidir.

Kiçik məktəb yaş dövründə təfəkkürün inkişafının ikinci mərhələsi III–IV sinifləri əhatə edir. Bu mərhələdə müəllimdən tələb olunur ki, mənim-sənilən məlumatın ayrı-ayrı elementləri arasında mövcud olan əlaqəni nümayiş etdirməsin. III sinif şagirdləri anlayışların ayrı-ayrı elementləri arasındakı qarşılıqlı münasibətləri mənimsəyirlər, ümumiləşdirmə aparırlar, əqli nəticə çıxarırlar, əşyaların təsnifatını aparırlar. Deməli, fəaliyyətin analitik-sintetik tipi formalaşır. Şagirdlər tədricən modeləşdirmə fəaliyyətinə yiyələnirlər. Bunun əsasında formal-məntiqi təfəkkür formalaşır.

İbtidai siniflərdə elmi anlayışların formalaşdırılmasına böyük diqqət yetirilir. Elmi anlayışlar formalaşdırılarkən əşyavi anlayışlar və münasibət anlayışları fərqləndirilir. Əşyavi anlayışlar deyərəkən, əşyaların ümumi, əsas əlamət və xassələrini əks etdirən biliklər nəzərdə tutulur. Məsələn, tərəvəz, meyvə, ağac, quş, heyvan, qab-qacaq və s. anlayışlar. Münasibət anlayışları deyərəkən, gerçəkliyin cisim və hadisələri arasındakı əlaqə və münasibətləri əks etdirən biliklər nəzərdə tutulur. Məsələn, uzunluq, həcm, inkişaf, tənəzzül, məsafə və s. Məktəb təlimi prosesində şagirdlərdə elmi anlayışlar formalaşır. Bu anlayışlar sözlü-məntiqi təfəkkürün yaranmasında vacib rol oynayır. Elmi anlayışların mənimsənilməsində uşağın şəxsi təcrübəsi əsasında təzahür edən güzəran anlayışlarına malik olması lazımdır. Güzəran anlayışları – aşağı anlayış səviyyəsidir. Elmi anlayışlar – ali səviyyə olaraq, dərk olunan olması və ixtiyariliyi ilə fərqlənir. Mənimsəmə prosesində elmi anlayışlar ümumidən konkretə doğru yol keçir. Elmi anlayışların inkişafı dərk olunan və ixtiyarilik sferasından başlayaraq, şəxsi təcrübə və konkretlik sferasında davam edir. Spontan anlayışlar konkretlik və empirizm sferasından ali anlayışlara doğru inkişaf edir. Bu iki əksqütblü istiqamətlərin qarşılıqlı əlaqəsi öz həqiqi təbiətini tapır: bu yaxın inkişaf zonası ilə aktual

inkişaf zonasının əlaqəsidir. Təlim yaxın inkişaf zonasına istiqamətlənməlidir (5).

Kiçik məktəb yaşı dövründə təfəkkürün inkişafı fikri proseslərin inkişaf səviyyəsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Belə ki, təhlil prosesinin inkişafı praktik-əməli istiqamətdən hissi, daha sonra isə əqli istiqamətə doğru gedir. Həm də ilkin mərhələdə təhlil əməliyyatı hissə-hissə aparılır, tədricən kompleks şəkildə aparılaraq, sistemli xarakter daşıyır. Tərkib prosesi sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Təhlil və tərkib prosesi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə şəklində inkişaf edir. Ancaq kiçik məktəb yaşı dövründə şagirdlər təhlil əməliyyatını tərkibə nisbətən daha asan icra edirlər. Həm də təhlil prosesi daha tez inkişaf edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, təhlil nə qədər dərin olarsa, tərkib bir o qədər bütöv olar. İbtidai sinif şagirdlərində müqayisə prosesi də xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. I-II sinif şagirdləri əşyaları müqayisə edərkən zahiri əlamətlərə istinad edirlər. Ona görə də, bu mərhələdə müqayisə prosesi sistemli xarakter daşımır. Tədricən III-IV siniflərdə müqayisə planlı şəkildə aparılır və sistemli xarakter daşıyır. Bu mərhələdə şagirdlər tanış əşyaları müqayisə edərkən oxşar xüsusiyyətləri tez tapır, əvvəllər qavramadıqları əşyalarla qarşılaşdıqda isə fərqli əlamətləri asanlıqla aşkar edirlər. Kiçikyaşlı

məktəblilərdə refleksiya yeni psixi törəmə kimi təzahür edir. Refleksiya yalnız davranışın dərk olunmasında deyil, fikri proseslərin cərəyanı zamanı da özünü göstərir. Şagirdlər özlərində fikri proseslərin xüsusiyyətlərini dərk edərək idarə etməyə çalışırlar. Ancaq bu heç də həmişə müvəffəqiyyətli alınmır.

Son illər psixoloji ədəbiyyatlarda kiçikyaşlı məktəblilərdə empirik təfəkkürün bazası əsasında nəzəri təfəkkürün formalaşması probleminə çox tez-tez toxunulur. Nəzəri təfəkkür vasitəsilə qanunların və qaydaların dərk olunması baş verir. Nəzəri təfəkkürün təsəvvürlərə, surətlərə istinad edən obrazlı təfəkkür və məfhum, hökm, əqli nəticə ilə ifadə olunan biliklərə istinad edən məfhumi təfəkkür kimi növləri vardır. Nəzəri təfəkkürü təyin edərək bəzi xüsusiyyətlər nəzərə alınır. İlk olaraq refleksiyanın üzərində dayanmaq lazımdır. Refleksiya şagirdin öz hərəkətlərini dərk etməsi olub, nəzəri təfəkkürün formalaşmasında əsas faktorlardan hesab olunur. Refleksiya üç genetik formada özünü göstərir:

Refleksiv vasitə – məsələ həllinin özünəməxsus, xarakterik prinsiplərinin ayrılması ilə bağlıdır.

Analitik vasitə – məsələ həllinin ümumi prinsiplərinin tapılması ilə bağlıdır.

Sintezedici vasitə – məsələ həllinin ümumi və xüsusi prinsiplərinin va-

hidliyinin, tamlığının aşkar olunması ilə bağlıdır.

Məsələ həlli zamanı məsələnin şərtinə bələdləşmə uşaqların imkanlarını aşkara çıxarır. Nəzəri təfəkkürün inkişafı məsələ həllinin təqdim olunma formasından asılıdır. Məsələnin məzmununun təhlilini müvəffəqiyyətlə aparmaq nəzəri təfəkkürün formalaşmasında böyük əhəmiyyət daşıyır. Məsələnin ümumi həlli yollarının və vasitələrinin ayırd edilməsi bütöv məsələ sinfinin həllinə köçürülür. Nəzəri təfəkkürün inkişafının digər xüsusiyyəti planlaşdırma hesab olunur. Hərəkətin daxili planının hazırlanması, məsələnin fikrən icrası, daha dəqiq desək, Jan Piaje tərəfindən psixoloji ədəbiyyatlara daxil edilən interiorizasiya hadisəsi də nəzəri təfəkkürün inkişafında əsaslı rol oynayır. Empirik təfəkkür “cəhd və səhv” üsulu ilə, əşyaların və hadisələrin ümumi, zahiri oxşar əlamətlərinin müqayisəsi yolu ilə yaranır. V.V.Davidovun rəhbərliyi altında eksperimental siniflərdə aparılan tədqiqatlar sübut etdi ki, ibtidai sinif şagirdlərində nəzəri təfəkkürün elementləri formalaşdırıla bilər.

V.V.Davidov ibtidai siniflərdə elmi anlayışların mənimsənilməsini əsas götürən təlim fəaliyyətinin qurulmasına dair konsepsiya irəli sürmüşdür. Bu konsepsiya təfəkkürün induktiv üsuluна əsaslanır. Bu üsul onunla xarakterizə olunur ki, uşaq əvvəlcə konkret fakt-

larla tanış olur, sonra bu faktların əsasında aparılan ümumiləşdirmə elmi anlayışların formalaşmasına gətirir və bu anlayış daha çox mahiyyəti əks etdirir. Anlayışların mənimsənilməsi zamanı şagirdlər əvvəlcə onların genetik oxşar əlaqələrini aşkar etməlidirlər. Bu əlaqəni qrafik, əşyavi və digər tanış modellərdə ifadə etmək vacibdir. Şagirdlər tədricən xarici əşyavi işlərdən onların əqli planda icrasına keçid alır (6).

Kiçikyaşlı məktəblilərdə nəzəri təfəkkürün inkişaf etdirilməsi üçün L.S.Viqotskinin irəli sürdüyü “yaxın inkişaf zonası”na əsaslanmaq lazımdır. Bu zaman uşaq yaşlıların rəhbərliyi ilə verilən məsələni yüksək səviyyədə həll edərək, özünün potensial imkanlarını ortaya qoyur. Yaşlıların rəhbərliyi hazır cavabın verilməsində deyil, axtarışa köməklik göstərməkdə ifadə olunur. Məktəblinin öz yaxın inkişaf zonası çərçivəsində fəaliyyəti dedikdə, köməkçi vasitələrdən, məs., lüğət, ensiklopediya, vikipediya, sorğu kitabı, internet resursları və s. istifadə etməklə dolğun məlumat əldə etmələri nəzərdə tutulur. Bu məlumatlarla uşaq müstəqil işləyir. Müəllimin yaxın inkişaf zonası üzrə apardığı iş şagirdlərdə özünənəzarət, özünütənzim və xüsusi fəaliyyətin planlaşdırılması kimi bacarıqları aktuallaşdırır. Ənənəvi təlimin əsas vəzifəsi şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasıdır. Bu, inkişafetdirici təlim sistemində yalnız

şagirdin potensial imkanlarının inkişafı üçün vacib olan informasiya bazası roluna malikdir.

Tədris proqramının müxtəlif mövzuları bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə mənimsədilməməlidir, təlim sistemli xarakter daşmalıdır. Müasir dərsə verilən psixoloji tələblərə əsasən, şagirdlər təlim obyektindən tədqiqatçıya çevrilməlidirlər, müəllim isə elmi rəhbərə çevrilməlidir. Məktəblilər təlim prosesinin fəal iştirakçısı olmalıdırlar. Dərslər daha çox diskussiya formasında aparılmalıdır, müəllim yalnız köməkçi-istiqaqətləndirici rol ifa etməlidir. Belə olduqda, uşaqlar müstəqil düşünməyi öyrənirlər, müxtəlif fərziyyələr irəli sürürlər. Bu fikirləri sübut etmək üçün arqumentlər gətirirlər, özlərinin və başqalarının fikirlərinə tənqidi qiymət verməyə qabil olurlar.

Uşağın ontogenetik inkişafının 6-10 yaşları əhatə edən dövrü onun məktəbli statusu qazanması ilə xarakterizə olunur. Bu elə bir keçid dövrüdür ki, özündə məktəblinin xüsusiyyətləri ilə bağçayaşlı uşağın cizgilərini birləşdirir. Bu ziddiyyətli keyfiyyətlər onun davranışında və şüurunda təzahür edir. Bütün keçid dövrləri kimi, bu dövr də inkişafın gizli imkanları ilə zəngindir. Vaxtında bu imkanları aşkara çıxarmaq və möhkəmləndirmək lazımdır. Şəxsiyyətin bir çox psixi keyfiyyətlərinin əsası məhz kiçik məktəb

yaşı dövründə qoyulur. Bu səbəbdən hal-hazırda alimlər kiçikyaşlı məktəblilərin potensial imkanlarının aşkar edilməsinə xüsusi diqqət yetirirlər. İmkanların aşkar edilməsi uşaqların gələcək təlim və əmək fəaliyyətinə müvəffəqiyyətli hazırlığına şərait yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. B., 1967.

2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. B., 1999.

3. Qədirov Ə.Ə. Kiçik yaşlı məktəblilərdə mücərrədləşdirmənin inkişafı. Bakı, 1973.

4. Выготский Л.С. Мышление и речь. М., 2016.

5. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. Москва, 1972.

6. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. Москва, 1996

7. Ж.Пиаже. Речь и мышление ребенка. Москва, 1994.

8. Эльконин Д.В. Мышление младшего школьника // Очерки психологии детей. М., 1951.

9. Колодяжная Е.В. Проблема личностной детерминации развития теоретического мышления младшего школьника в условиях инновационного образования. // Вестник ПГЛУ 2011. №2

10. Леонтьев А.Н. Опыт экспериментального исследования мышления. Москва, 1954.

11. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. Москва, 1958.

12. Рубцов В.В., Ивошина И.Т. Проектирование развивающей образовательной среды школы. М., МГППУ, 2003.

Возрастные особенности развития теоретического мышления у младших школьников

Парвана Мамедова

Абстракт

В развитии мышления младших школьников психологи выделяют две стадии. На первой стадии, то есть в 1–2 классах мышление младших школьников во многом похоже на мышление дошкольников. В 3–4 классах мышление переходит во вторую стадию. В этой стадии начинает формироваться формально-логическое мышление. В младшем школьном возрасте развивается теоретическое мышление. Развитие теоретического мышления во многом зависит от уровня развития мыслительных про-

цессов. В начальной школе большое внимание уделяется формированию научных понятий. Анализ начинается как частичный и становится комплексным и системным. Синтез развивается от простого, к сложному. Сравнение идет от несистематического, к систематическому. Развитие теоретического мышления повышает степень интеллектуального развития и учебную мотивацию.

*Age features of the development of theoretical thinking
in primary aged students*

Parvana Mammadova

Abstract

There are two stages of the development of thinking in the primary aged students. The first stage covers the I–II classes. In this period the pupils' minds often reflect many aspects of the preschool age. The second stage covers the grade III–IV. This is a period of formation of formal mental thinking. In preschool age theoretical thinking is development. The development of theoretical knowledge is one-sided connected with the sophisticated processes. The formation of scientific concepts in primary classes is attentive. Analyzes, synthesis, modulation and generalization in the first and second classes sophisticated processes are essentially carried out on external elements. In the III–IV classes, complex processes are systematic, scientific character. The rise of motivation and intellectual adventure are promoted by the emerging students.

Məqalə Gəncə Dövlət Universitetininin Psixologiya psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №19)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 24 oktyabr 2018-ci ildə daxil olmuşdur

MÜASİR AZƏRBAYCAN AİLƏSİNİN SOSIAL İNSTITUT KİMİ İNKİŞAF POTENSİALI

Şəfiqə Həsənova

*AMEA Fəlsəfə İnstitutunun
“Sosial psixologiya” şöbəsinin doktorantı
E-mail: shafigahasanova89@gmail.com*

Açar sözlər: ailə, sosial institut, ailə institutu, inkişaf, müasir Azərbaycan ailəsi

Ключевые слова: семья, социальный институт, институт семьи, развитие, современная Азербайджанская семья

Key words: family, social institute, family institute, development, modern Azerbaijan family

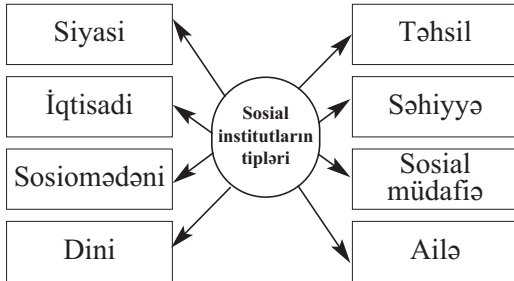
GİRİŞ

Ailə istər şəxsiyyət, istərsə də bütövlükdə cəmiyyət üçün əhəmiyyəti artmaqda olan ümumbəşəri dəyərlərin, mədəni irsin, əxlaq norma və qaydalarının ötürücüsü rolunu oynayır. Ailə cəmiyyətdə formalaşmış ən qədim sosial institutlardan biridir. Ailə institutunun funksiyalarını, cəmiyyətdə rolunu və əhəmiyyətini öyrənmək üçün sosial struktur və sosial institut anlayışları nəzərdən keçirilməlidir.

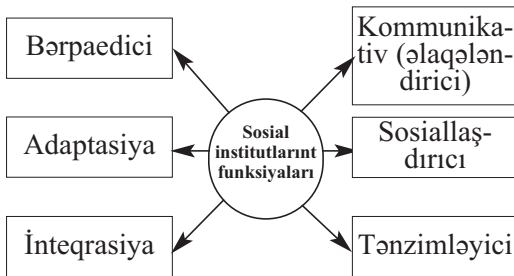
Sosial struktur – cəmiyyətdə müvafiq sosial mövqə (status) tutan və mövcud sosial sistemdə qəbul olunmuş normalar və dəyərlər məcmusuna uyğun olaraq sosial funksiyalar

yerinə yetirən elementlərin əlaqəsi və qarşılıqlı təsirinin müəyyən üsuludur [3, s.43]. Cəmiyyətin sosial strukturunu sosial – etnik birliklər, siniflər təşkil edir. Bütövlükdə cəmiyyəti idarə edən sosial institutlardır. Sosial institut – cəmiyyətdə qayda-qanun yaradan, həmçinin insanların davranışlarını tənzimləyən və cəmiyyətdə mövcud olan insanların və qurumların bir-biri ilə əlaqə qurmasına və vəhdət şəklində funksiya yerinə yetirməsinə xidmət edən qurumlar olub cəmiyyətin yaşamaq qabiliyyətini müəyyən edir və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir [6, s.43]. “Sosial institut” (latınca – institutum) təşkilat, bərqərar etmə) terminini ilk dəfə elmə H.Spenser gətirmişdir [3, s.69].

Məşhur alman filosof və sosioloqu M.Veber sosial institutları aşağıdakı tiplərə ayırmışdır: [4, s.249]

Sosial institutlar öz funksiyalarını nə qədər sabit və nizamlı yerinə yetirərsə, cəmiyyət də bir o qədər möhkəm və dinamik inkişaf edir. Tanınmış ABŞ sosioloqu R.Merton sosial institutların funksiyalarını təsnif etmişdir: [4, s.255]

1. Bərpaedici funksiya – cəmiyyətin sosial strukturunun möhkəmliyi, sabitliyi, mövcud sistemin struktur komponentlərinin (sosial təbəqələr, statuslar, rollar və s.) və onlar arasındakı əlaqələri bərpa etməkdir.

2. Adaptasiya funksiyası – ətraf mühitdə və təbiətdə mövcud olan materiallardan və təbii ehtiyatlardan istifadə edərək onlardan lazımi mate-

rialları və əşyaları düzəldib ətraf mühitə uyğunlaşmaq və inkişaf etmək deməkdir.

3. İnteqrasiya funksiyası – fərqli institutlar arasında və daxilində olan gərgin münasibətləri, mübahisələri və problemləri qanuni yolla həll etməkdir.

4. Kommunikativ (əlaqələndirici) funksiya – sosial institutda hazırlanmış məlumatlardan və göstəricilərdən həm institutun daxilində normalara nəzarət və idarə etmək, həm də institutlar arasında qarşılıqlı əlaqələr yaratmaq üçün istifadə olunur.

5. Sosiallaşdırıcı funksiya – sosial institutlar şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması, sosial dəyərlər, normalar və rolların mənimsənilməsi, onun öz sosial statusunu reallaşdırmasında həlledici rol oynayır.

6. Tənzimləyici funksiya – sosial institutlarda birləşən insanların fəaliyyətlərinin, maddi və mədəni həyatının tənzimlənməsini təmin edir.

Ailə sosial institut kimi bir sıra mühüm funksiyaları həyata keçirir və onun mənəvi inkişaf prosesində aparıcı rol oynayır. Onların sırasında əhali artımı, milli-mənəvi dəyərlərin nəsildən-nəslə ötürülməsi, uşaqların təlim-tərbiyəsi, cinslərarası münasibətlərin formalaşması, fərdlərin cəmiyyətə adaptasiyası, şəxsiyyətin sosiallaşması, ailə üzvlərinin sosial və emosional müdafiəsi kimi mühüm funksiyaları vardır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan ailəsi uzunömürlülüyü və möhkəmliyi ilə dünyada ən yaxşı modellərdən biri hesab olunur. Ailə milli-mənəvi dəyərlərin qoruyucusu, genofondumuzun daşıyıcısıdır. Milli-mənəvi və İslam dəyərlərindən, əxlaqi normalar və adət-ənənələrimizdən qaynaqlanan Azərbaycan ailəsi müasir dövrdə də müsbət səciyyəvi xüsusiyyətlərini mühafizə etmişdir. Azərbaycanda ailə institutunun sütunları böyüyə hörmət, ailə başçısına sədaqət, qarşılıqlı sevgi və digər dəyərlərə söykənir.

Ölkəmizdə ailə institutunun inkişafına diqqət dövlət müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra daha da artırıldı və bu sahədə mühüm tədbirlər həyata keçirildi.

Ailənin sosial institut kimi aparıcı, vacib rolunun yüksək qiymətləndirilməsində, azərbaycançılıq təfəkkür tərzinin formalaşmasında Ulu öndər Heydər Əliyevin rolu əvəzsizdir. Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü və dəstəyi ilə ailənin möhkəmləndirilməsi, qadın və uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Azərbaycan mühüm beynəlxalq Konvensiyalara qoşulmuş və müvafiq qanunlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası BƏT-in «Kişi və qadın işçilər – ailə vəzifələri olan işçilər üçün bərabər imkanlar və bərabər rəftar haqqında» 156 nömrəli, BMT-nin «Qadınlar barəsində ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv

edilməsi haqqında», «Ölkələrarası övladlığa götürmə ilə bağlı uşaqların müdafiəsi və əməkdaşlıq haqqında» və digər Konvensiyalara qoşulmuşdur. Ratifikasiya edilmiş Konvensiyalara uyğun olaraq milli qanunvericilikdə mühüm islahatlar aparılmışdır. «Uşaq hüquqları haqqında», «Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında», «Validənlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında», «Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında», «Nikahdan kənar doğulmuş uşaqların hüquqi statusu haqqında», «Uşaq ailələrin sosial müdafiəsi haqqında» və digər Qanunlar qəbul edilmişdir.

Müstəqil dövlətimizin ali sənədinin – Konstitusiyanın müəllifi olan Heydər Əliyev burada ailənin mahiyyətini, ailə üzvlərinin vəzifə və hüquqlarını da xüsusi maddələrlə müəyyən etmişdir. Eləcə də 2000-ci ildə Ailə Məcəlləsinin qəbul olunması nəticəsində ailə üzvlərinin digər hüquq və vəzifələri ilə yanaşı, mülki hüquqları da təsbit olunmuşdur. Ailə üzvlərinin sağlamlığı, xüsusilə ana və uşaqların sağlamlığının mühafizəsi çox önəmli məsələlərdir.

Heydər Əliyev 1995-ci ildə «Respublika Ailə-Sağlamlıq Mərkəzi»nin açılışındakı çıxışında qan qohumluğu evliliyi və onun fəsadları barədə deyirdi: «... bizim xalqımızın, millətimizin sağlamlığı üçün, həm fiziki, həm zehni cəhətdən sağlamlığı üçün yaranan problem qohumların bir-biri ilə ailə qurmasıdır. Təəssüf ki, bu, bizim millətimizin, xalqımızın qədimlərdən qalmış ənənəsidir. Biz ənənə və adətlərimizin çoxuna hörmət bəsləyirik, onları inkişaf etdiririk və inkişaf etdirməliyik. Amma o adətlər, o ənənələr insan üçün, cəmiyyət üçün zərərlidirsə biz onlardan xilas olmalıyıq, imtina etməliyik. Bax, bu adət-ənənələrdən biri də keçmişdən bizə miras qalmış, millətimizə xas olan adət-qohumların evlənməsi, ailə qurmasıdır. Siz, tibb işçiləri və alimləri bunun həm ailələr üçün, həm də ümumiyyətlə millətimizin gələcəyi üçün nə qədər zərərli olduğunu bilirsiniz»(1, s.57). Bu bir həqiqətdir ki, sağlam ailə sağlam nəsil, sağlam millət deməkdir.

Hal-hazırda müharibə şəraitində yaşamağımıza baxmayaraq dövlət ailə siyasəti Azərbaycan Hökumətinin diqqətində olan mühüm məsələlərdəndir. Bu sahədə sosial məsuliyyətin milli mexanizmlərinin əsasını qoy-

muş Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu Prezident İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Ailənin inkişafı və sosial təminatı, qadın və uşaq hüquqlarının müdafiəsi, gənc ailələrə mənəvi dəstək prinsipləri «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyasında öz əksini tapıb. Həmin Konsepsiyaya əsasən «Azərbaycan Ailəsi Strategiyası»nın, Gender Bərabərliyi üzrə Milli Fəaliyyət Planının hazırlanması nəzərdə tutulur. Ailə Məcəlləsinə edilən dəyişiklik əsasında qızlar və oğlanlar üçün nigah yaşı 18-ə qaldırılmışdır. Dayanıqlı inkişaf məqsədlərindən irəli gələrək, ailə institutunun möhkəmləndirilməsi, qadın və uşaq hüquq və imkanlarının artırılması, reproduktiv sağlamlıq, uşaqların bütün sahələrdə hüquqlarının müdafiəsi üçün hədəflər müəyyən edilmişdir. Dövlətimiz ailə siyasətinin dəstəklənməsi istiqamətində ailə institutunun təbliği, milli-mənəvi dəyərlərin gənc nəsələ aşılanması, həmçinin gənclərin cəmiyyətdə fəallığının artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi bələdiyyə orqanları ilə birgə «Ailə Akademiyası» layihəsini həyata keçirir.

Ədəbiyyat:

1. Çiçək С. Ailə dəyərlərini simvollaşdıran kultlar. Bakı: Elm və Təhsil, 2018. 64 s.
2. Əzimova R.C. İnsanşünaslıq XXI əsrin elmidir. Bakı: Təknur, 2012. 156 s.
3. Vahidov F.Q., Ağayeva T.B. Sosiologiya. Bakı: Təknur, 2008. 334 s.
4. Бабосов Е.М. Общая социология. н.: Тетра Системс, 2004. 640 с.
5. Бим-Бад Б.М., Гавров С.Н. Модернизация института семьи: макросоциологический и антрополого-педагогический анализ: Монография/ М.: Новый Хронограф, 2010. 337с.
6. Kathy S. Stolley .The basics of sociology.Basics of the Social Sciences. GREENWOOD PRESS Westport, Connecticut • London
7. <http://gencalim.az/xeberler/447-merkezin-aile-institutunun-formalashmasi-istiqametinde-arashdirmalari.html>

***Потенциал развития современной азербайджанской семьи
как социального института***

Щафига Гасанова

Абстракт

В статье рассматриваются социальные институты, их типы и функции, роль и место института семьи в современном обществе. В данной статье представлена классификация типов социальных институтов М.Вебера и функций социальных институтов Р.Мертона. Анализируется потенциал развития современной азербайджанской семьи как социального института с периода приобретения Азербайджанской Республики своей независимости и по сей день.

*Development potential of modern azerbaijani family
as a social institution*

Shafiqə Hasanova

Abstract

The article discusses social institutes, types and functions, the importance and the role of family institute in modern society. The classification types of social institute of M. Veber and the functions of social institutes of R. Merton are analyzed here. The development of family institute and the development potential of modern azerbaijani family as a social institution from establishment of independent Azerbaijan Republic to today are analyzed.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun «Sosial psixologiya» şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №13)
Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 21 noyabr 2018-ci ildə daxil olmuşdur

AZƏRBAYCANLI QADINLARIN AİLƏDƏ, CƏMİYYƏTDƏ ROLU VƏ FƏALİYYƏTİ

Alvina Babayeva

*Gəncə Dövlət Universiteti
Psixologiya kafedrası müəllimi,
Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 429
E-mail: babayeva.1955 @inbox.ru*

Açar sözlər: *fəaliyyət, milli-mədəni ənənələr, gender siyasəti, qətiyyətli, prioritet istiqaməti, gender bərabərliyi, sahibkarlar, qanunverici, ailə ocağının qoruyucusu*

Ключевые слова: *деятельность, национально-культурные обычаи, гендерная политика, решительный, направление, гендерное равенство, предпринимательство, законодательство, хранитель семейного очага.*

Key words: *activity, national and cultural customs, gender policy, resolute, direction, gender equality, business, legislation, keeper of the family center.*

Tarixə nəzər salsaq görərik ki Azərbaycan qadını unikaldır, təbiət ona daxili və xarici gözəllik bəxş etmişdir. Azərbaycan qadını ağıllıdır, mehribandır, məğrurdur. O. alim kimi, həyat yoldaşı kimi, ana kimi öz rolunun öhdəsindən məharətlə gəlir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev qadının rolunu və fəaliyyətini çox yüksək qiymətləndirir və deyirdi: “Qadın bəşərə yaraşlıq, zinət, insanlığa şərəf, şan-şöhrətdir. Qadın ucalıq, ülvilik məbədidir, ismət, qeyrət, qüdrət rəmzidir” [9].

Dünya mədəniyyəti xəzinəsinə nadir incilər bəxş etmiş xalqımızın

mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında və inkişafında qadınlarımızın böyük rolu var.

Qədim tarixin müxtəlif mərhələlərinə nəzər saldıqda, qədim yunan tarixçisi Herodot e.ə.Vəsr öz “Tarix” əsərində Tomiris – Massagentlərin hömdarı, Midiya Atropotenanın massagentlərin müdrik və qəhrəman hökmdarı kimi xarakterizə etmişdir. Qadınların maariflənmə prosesində cəmiyyətdə faydalı ola biləcək cəhətlərini işıq üzünə çıxarmaq bir sıra cəmiyyətlərin klubların yaranması ilə bağlı idi. Ziyalı qadınlar maariflənmənin əhəmiyyətini təbliğ etməklə

qadınları teatra getməyi ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olmağı, siyasi prosesləri izləməyi və öz hüquqlarını öyrənməyi məsləhət görürdülər.

XII əsr poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Məhsəti Gəncəvinin şerləri, rübailəri ilə Azərbaycan xalqının milli adət-ənənələrini bütün dünyaya tanıtdı. Görkəmli dövlət xadimi XIII əsrdə 1225-ci ildə Mehrican xanım qonşu ölkələrin başçıları ilə ittifaq bağlayaraq Təbriz şəhərinin müdafiəsini təşkil etdi. XVIII əsrdə Fətəli xanın həyat yoldaşı Tuti-Bikə, onun ölümündən sonra hərbi libas geyinib Azərbaycan torpaqlarını müdafiəsinə durdu. Azərbaycan qadınlarının fəallığı və böyük yaradıcılıq uğurları XIX əsrdə sürətlə inkişaf etdi. Burada Xurşudbanu Natavanın, Ağa Bəyim Ağabacının, Göncəbəyimin, Gəmərbəyim Şeyda və başqalarının yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. “Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı tarixində Azərbaycanın qadın şair və yazıçıları – Nigar Rəfibəyli, Mirvari Dilbazi, Hökümə Billuri, Əzizə Cəfərzadə Xanımana Əlibəyli, Mədinə Gülgün, Fatma xanım Kəminə və başqaları silinməz izlər qoymuşlar” [1].

1908-ci ildə Azərbaycanda ilk qadın xeyriyyə cəmiyyəti Hənifə Məlikovanın (Həsən dəy Zərdabinin xanımı) təşəbbüsü ilə yaradılmışdı. Görkəmli Azərbaycan yazıçısı, sati-

riki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru Cəlil Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı Həmidə xanım Cavanşir Məmmədquluzadə Qafqazın müsəlman qadınları xeyriyyə cəmiyyətinin təşkilatçısı idi. Ağayeva Xədicə Sadiq qızı 1909–1919-cu ilə qədər Bakıda rus-müsəlman qızlar məktəbinin müdiri olub və onun təşəbbüsü ilə Gəncədə qadın xeyriyyə cəmiyyəti yaradıldı. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan qadını ilə bağlı fikirləri olduqca qiymətlidir: “Azərbaycan xalqı həmişə qadına, onun cəmiyyətin həyatında oynadığı rola, tutduğu yüksək mövqeyə böyük hörmətlə yanaşmışdır. Xalqın ən əziz, qiymətli və müqəddəs hesab etdiyi Vətən, torpaq, dil anlayışları ana adı ilə bərabər tutulmuşdur. Qadın adına göstərilən dərin ehtiram, sonsuz ana məhəbbəti söz və sənət abidələrimizdə öz parlaq təcəssümünü tapmışdır. Mədəniyyətimizin və ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri öz əsərlərində Azərbaycan qadınının mərdliyini, gözəlliyini, mənəvi saflığını göstərmişlər” [2].

Görkəmli Azərbaycan şairi Hüseyn Cavid demişdir ki: – “Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək”. Xalqımızın ən qədim dövrlərdən gələn zəngin ailə ənənəsi vardır. Ulu nənələrimiz dünyaya nümünə olan ailə quruluşu yaratmışlar. Burada möhkəm qayda-qanun, izzət-namus,

etibar, inam, ləyaqət, məhəbbət əsas yer tuturdu. Anaya hörmət, ehtiram hər şeydən uca idi. Ailə üzvlərinin hər birinin yaşına görə öz vəzifələri vardı. XX əsrin “Azərbaycan qadınları” öz ölkəsi üçün layiqli, zəkali və mütəfəkkir şəxsiyyətlər tərbiyə etmişlər. Buna misal olaraq, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevi dünyaya gətirən və tərbiyə edən Əliyeva İzzət Cəfər qızıdır. Yeddi övlad böyüdü, qəhrəman anadır. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Müseyib Allahverdiyevin həyat yoldaşı Allahverdiyeva Gülənvar Əhməd qızı qəhrəman anadır, 6 övlad böyüdü. Bağirova Bibixanın Mahmud qızı S.Ağamalıoğlu adına Gəncə Kənd Təsərrüfatı institutunu bitirib, iqtisadçı işləyib, 6 övlad böyüdü və b.-ni misal gətirmək olar. Bunların böyütdükləri övladlar vətənə, xalqına layiqincə xidmət etmişlər.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qadınların kişilərlə bərabər demokratik dövlət quruculuğu prosesində fəal iştirakının hüquqi bazasını yaratdı. Konstitusiyanın qadın hüquqlarının müdafiəsinə etibarlı zəmin formalaşdıran 25-ci maddəsində həmin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi, habelə kişi ilə qadının eyni hüquq və azadlıqlara malik olduğunu birmənalı şəkildə təsbit etdi [1, səh. 6].

Azərbaycan Respublikasında qadınların hüquqi statusu, həm də peşə-ixtisas tənsili baxımından müasir dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri ilə müqayisədə qabaqcıl yerlərdən birini tutur.

Konstitusiyanın qəbulundan sonra Respublikamızda gender bərabərliyinin təmini istiqamətində mühüm addımlar atıldı. 1998-ci ildə “Azərbaycanda qadınların rolunun artırılması haqqında”, 14 yanvar 1998-ci il tarixli fərmanı ilə Ulu öndər Heydər Əliyevin gender siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı. Burada əsas məqsəd qadınların hüquqlarının qorunmasından ölkəmizin sosial və siyasi həyatında onların iştirakının artırılmasından ibarət olmuşdur. Qadınların kişilərlə hüquq bərabərliyi, onların dövlət idarəciliyi sistemində lazımi səviyyədə təmsil olunmasını əməli surətdə təmin etmək məqsədilə 2000-ci ildə Ulu öndər H.Əliyev: “Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında” fərman imzaladı. Fərmanda qadınların bugünkü inkişaf, tərəqqi dövrünə qədər keçdiyi gərgin, keşməkeşli mübarizə yoluna nəzər yetirilmiş, respublikamızda mötəbər və möhtəşəm qadın hərəkətinin fəqliyyətinə yüksək qiymət vermişdir [4].

Lakin zaman keçdikcə, mühit dəyişdikcə insanların həyat tərzini də

dəyişir, yenələşir. Tərəqqi, mədəni yüksəliş hər şeydə olduğu kimi, həyatda da, məişətdə də, insan münasibətlərində də, təlim-tərbiyədə də dəyişikliklərə səbəb olur. Sivilizasiya xalqların mənəviyyatına, əxlaqına, dünyagörüşünə nüfuz edir.

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasının rəsmi statistikasına görə sahibkarlıqla məşğul olan fərdi sahibkarların 19,0 faizini; “ticarət, nəqliyyat vasitələrin təmiri” fəaliyyəti sahəsində fərdi sahibkarların 39,6 faizini; digər sahələrdə xidmələrin göstərilməsində – 20,2 faizini; kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda – 17,7 faizini qadınlar təşkil edir. Müxtəlif biznes sahələrində – “Əli və Nino” kitab evinin rəhbəri Nigar Köçərli, Azərfon MMC-nin Strateji Marketing Departamentinin rəhbəri Leyla Nəsrullayevanı göstərə bilərik.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 29033 nəfər həkimdən 17179 nəfəri (59,2 %-i) qadınlardır. Bədən tərbiyəsi ilə məşğul olanların ümumi sayı 355189 nəfərdir, onlardan 82918-i (23,3 %-i) qadınlardır.

Elm və mədəniyyət sahələrində - teatr səhnəsinin mahir ustaları Hökumə Qurbanova, Fatma Qədirova, Münəvvər Kələntərli, Barat Şəkinskaya, Mərziyyə Davudova, Leyla Bədərbəyli, Nəsibə Zeynalova, Şəfiqə Məmmədova, Amaliya Pənahova;

Azərbaycan baletinin ulduzları – Leyla Vəkilova, Qəmər Almazzadə, Rəfiqə Axudova; müğənnilər – Şövkət Məmmədova, Sara Qədimova, Şövkət Ələkbərova, Rübabə Muradova, Tükəzban İsmayılova, Zeynəb Xanlarova, Elmira Rəhimova, Flora Kərimova, Nisə Qasımova və s.; görkəmli bəstəkarlardan – Ağabacı Rzayeva, Şəfiqə Axundova, Firəngiz Əlizadə, Aygün Səmədzadə; qadın rəssamları – Reyhan Topçubaşova, Çüllü Mustafayeva, Vəcihə Səmədova, Elmira Şaxtaxtinskaya, Maral Rəhmanzadə və başqaları Azərbaycan milli mədəniyyətinin inkişafına öz layiqli töhfələrini vermişlər.

Azərbaycan mədəniyyətinin, musiqisinin, incəsənətinin, ədəbiyyatının, tarixinin dünyada tanınmasında Yeni Azərbaycan Partiyasının sədr müavini, UNESCO və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın rolu böyükdür. Ölkəmizdə qadınların fəal ictimai fəaliyyətlə məşğul olmalarını çoxsaylı faktlar təsdiqləyir. Qanunverici orqanın rəhbərliyində qadın təmsil olunur (vitse-spiker), parlamentin üzvləri arasında kifayət qədər zərif cinsin nümayəndələri var. Qadınların cəmiyyətdəki yeri və rolunun digər mühüm göstəricisi onların müxtəlif dövlət vəzifələrini tutmaları, aktiv əmək fəaliyyətilə məşğul olmalarıdır. Yerinə düşməskən bildirim ki,

Azərbaycanın ilk sərhətçi-pilot qadını Dilarə Babayeva olmuşdur. Qadın aktivliyini nümayiş etdirən məqamlar – yerli mentalitet, adət-ənənələr sarıdan özünü ən rəngarəng şəkildə büruzə vermişdir. Dini inancımız olan Qurana görə “Cənnət anaların ayaqları altındadır”.

Azərbaycanda qadın, ilk növbədə, ailə ocağının qoruyucusu adı ilə assosiasiya olunur. Ailə – cəmiyyət daxilində özünəməxsus qayda-qanunları və qapalı həyat tərzini ilə seçilən, doğmalıq münasibətləri üzərində qurulmuş insan qrupuna aid qurumdur [6].

Ailə-ictimai həyatın ən kiçik sosial birliyidir. Bu birliyin təməli ruhu ana və atadır. Ailə bu iki qanad üzərində uçar, niyyətindəki yüksəkliklərə çatır. “Ailə” sözü – “möhtac olan” mənasını verir. Bu möhtaclıq ər və arvadın bir-birinin sevgisinə, qayğısına, dəstəyinə olan ehtiyaclardır. Ailə toplumunun nüvəsi millətin mənəvi qalalarından ibarət bir qaladır. Bu məkanın aliliyi, üstünlüyü ana və ata adlanan iki memarla qorunur. Onların əsl söz sahibi kimi dinlənməsi, nəsihətlərinin dəyərləndirilməsi, qərarlarına hər kəsdən çox ehtiram edilməsi milli adatlərimizə yaraşan davranış tərzidir [7]. Heydər Əliyevin qurduğu ailə öz nəciibliyi ilə əsl örnək və nümunə məktəbi olmuşdur. Bu ailənin bünövrəsi məhəbbətlə, sədaqətlə qoyulmuşdur. Azərbaycanın

görməli dövlət xadimi Əziz Əliyevin ocağında böyümüş, alim akademik Zərifə xanım ləyaqətli ömür yoldaşı, sədaqətli dost və əqidə yoldaşı olmuş Heydər Əliyevlə birlikdə alicənab bir Azərbaycan ailəsi yaratmışlar. Professor Mir Cəlal Paşayevin ziyalı ailəsində, Nəsir İmamquliyevin qızı, məşhur ərəbşünas-alim Aidə xanımın ana nəvəsi, alim ata Arif Paşayevin tərbiəsi ilə böyümüş Mehriban xanım da ömür və əqidə yoldaşı İlham Əliyevlə çiyin-çiyinə böyük ictimai-siyasi və dövlət əhəmiyyətli işlər görür, balalarını bu ruhda tərbiyə edir. Onun qızı Leyla xanım anası kimi xeyriyyəçilik işlərinə qoşulmuş Heydər Əliyev Fondunun Rusiya Federasiyasındakı nümayəndəliyinə başçılıq edir.

Eyni zamanda, bizim sıralarımızda ailə quran hər bir kəs – həm kişi, həm də qadındır, ailə qayğısını bölüşür və ailə məsuliyyətini öz üzərində hiss edir. Nəsillər, dövrlər yeniləşdikcə bir müddət əvvəl körpə, uşaq, yeniyetmə, gənc zamanı çatanda öz daim tərəf müqabilini, həyatın enişli-yoxuşlu yollarında birgə addımlamaq üçün ömür-gün yoldaşını seçir və öz ailə ocağını qurur. Dünən atanın, ananın çəkdiyi qayğı bu gün onlar – oğlu, qızı çəkir... Nəsillər, dövrlər bir-birini əvəz etdikcə sanki həyat yenidən başlayır. [3]

Azərbaycan qadınına milli məniyyətimizdə dərin kök salmış ənənələr özünü tarix böyü göstərir. Məsələn:

nəciblik, xeyirxahlıq, mətinlik, fədakarlıq, qayğıkeşlik, insanpərvərlik. Bu keyfiyyətlər Azərbaycan qadınına xas xüsusiyyətlərdir. Hər bir xalqın özünü təsdiq etməsində və inkişafında ailənin rolu böyükdür. Azərbaycan xalqının mentalitetində yüksək qonaqpərvərlik, dostluğa sədaqət, dürüstlük, böyüyə, valideynə hörmət, tolerantlıq kimi zəngin və çoxşaxəli xüsusiyyətlər mövcuddur. Xalqımızın çox gözəl və zəngin ailə ənənələri var. Bu ənənələr dərin və sarsılmaz köklərə malikdir və öz ailə modeli var. Azərbaycanda ailə qanunvericiliyi ailənin möhkəmləndirilməsi zərurətini, ailə münasibətlərinin qarşılıqlı məhəbbət və hörmət əsasında qurulmasını müəyyən edir.

Qadın, ana olmaqla bərabər, eyni zamanda cəmiyyətin əsas dayaqlarından biridir. Ulu Öndər qadınları şahlıq kimi qiymətləndirdiyi halda, müqəddəs Ananı həmişə şahlığın tacı kimi nəzərdə tuturdu və deyirdi: “Ana ilahi qüvvə, ulu varlıqdır, alilik, adilik, aqillik zirvəsidir, yaradan, yaşadan, ərsəyə

gətirən, kamala yetirəndi, saf duyğular, zərif hisslər, incə mətləblər timsalıdır”. Qadınlarımız bu gün ailənin, ocağın sədaqətli qoruyucularıdır. Azərbaycan qadınının mərd, qeyrətli, ağıllı və mədəni nümunəsi xalqımızın simasıdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. 2018
2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı. 2001
3. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı. 2008
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı.2003
5. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı. 2003
6. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A. Ailə. Bakı. 1989
7. Hacıbəyli A. “Ailə”. Bakı. 2013
8. Bayramov Ə.Sə, Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı. 2002
9. Azərbaycan qadınları ensiklopediya, T3 Bakı. 2000

Роль и деятельность женщины Азербайджана в семье и обществе

Альвина Бабаева

Абстракт

Женщины играют большую роль в формировании и развитии народных духовных ценности и передачи редких жемчужин в сокровищницу мировой культуры. Труд женщин в средние века было направленно на сохранение и усовершенствование национально-культурных обычаев тра-

диции азербайджанского народа. Поэзия видных представителей женщин Азербайджана в XII веке, как Мексети Гянджави стихи которой были известны в далеких странах. Самоотверженный труд и большое творческое достижение женщин, таких как Хуршуд Бану Натаван, Ага Бейим Агабаджи, Гончебейим, Нигяр Рефибейли, Азиза Джафарзаде и многие другие оставили большой след в развитии литературного наследия. В период Азербайджанской Демократической Республики созданной в 1918 году, женщины завоевали право на равне с мужчинами избирать и быть избранной. В последующий период это право было реализовано и женщины заняли особое место во всех областях жизни Азербайджана, стали играть достойную роль в социально-экономической и культурной жизни страны.

***Role and Activity of the Woman of Azerbaijan
in Family and Society***

Alvina Babayeva

Abstract

Women play a large role in formation and development national spiritual values and transfers of rare pearls to a treasury of world culture. Work of women in the Middle Ages was directionally on preservation and improvement of national and cultural customs of tradition of the Azerbaijani people. Poetry of prominent representatives of women of Azerbaijan in the XII century as verses by whom were known to Mekseti Ganjavi in far-away countries. Dedicated work and big creative achievement of women, such as Hurshud Banu Natavan, Aga Beyim Agabaji, Gonchebeyim, Nigar Refibeyli, Aziza Cafarzade and many others left a big mark in development of the literary heritage. 1918: the time of the first Azerbaijan Democratic Republic of the formation women won their rights to elect and to be ted. Later in soviet period this right was realized and women occupied a specific place in all the field of the life of Azerbaijan, ted to play a worthy role in the social-economic and cultural life of our country.

Məqalə Gəncə Dövlət Universitetinin Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №14)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 20 noyabr 2018-ci ildə daxil

MODANIN YARANMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

Diyana İbrahimova

*BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı
Zahid Xəlilov küçəsi - 23. indeks: AZ 1148
E-mail: diyane_huseynova@mail.ru*

Açar sözlər: *moda psixologiyası, sosioloji amillər, psixoloji amillər, iqtisadi amillər, siyasi amillər*

Ключевые слова: *психология мода, социологические факторы, психологические факторы, экономические факторы, политические факторы*

Key words: *fashion psychology, sociological factors, psychological factors, economic factors, political factors*

Moda öz dövrünün aynası olmaqda bərabər əsrlər boyu insanları öz təsiri altına almış, cəmiyyətin yaşayış tərzinə təsir edərək həyat tərzini hərəkətə gətirən müvəqqəti yeniliklərdir. Cəmiyyətin maddi mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan modanın yaranması mürəkkəb prosesdir. Belə ki, modanın yaranması bir sıra amillər təsir edir. Bunlar aşağıdakılardır: sosioloji, psixoloji, iqtisadi və siyasi amillər.

Sosioloji amillər: cəmiyyətin sinfi quruluşa münasibəti, gender rolları, ailənin tərkibi və s.

Məsələn, işləyən qadınlarda vaxtın qıtlığı praktik, tez quruyan, tez korlanmayan parçaların geniş yayılmasına

səbəb olmuşdur. Təbii parçalar dəbə minməsi ilə xəz dərilərin öz məşhurluğunu itirmiş olur. Xəz dərilərin geniş istifadə olunmamasının digər səbəbi isə ətraf mühitin qorunması, heyvanlara toxunulmaması idi. Sağlam həyat təzi arzusu idman ayaqqabılarını dəbə gətirmişdir.

Sosial mühit və baş verən dəyişikliklər modanın inkişafına aydın şəkildə təsir edir. Dəbli obyekt ilk növbədə sahibinin maddi vəziyyətini, eləcə də zövqünü əks etdirməklə yanaşı ona fərqlilik də gətirir. Sahib olduğu dəbli əşyanın nadir, ecazkar olması sahibinin fərdiliyini nümayiş etdirir.

Sosial amillərin təsirini təhlil etdiyimiz müasir dövrdə iqtisadi baxım-

dan orta və yuxarı sinfin əsas rol oynadığını qeyd edə bilərik. Dəbin yuxarıdan aşağıya doğru sızıb keçməsi artıq müasir dövrdə öz təsdiqini tapmışdır. 1970-ci illərdə müğənni Madonnanın saç və vizajı, 1981-ci illərdə isə Şahzadə Diana dəb simvolu olaraq müəyyən edilmişdir. Bir neçə oscar mükafatı almış “Afrikadan kənarda” filminin işıq üzü görməsi torpaq rəngli safari paltarların dəbə gəlməsinə səbəb olmuşdur. “Kaşmir ifadəsi” (1989) filmindən sonra isə bənövşəyi, narıncı, yaşıl, mavi və ağ-qara burmalarla dizayn edilmiş trikotaj kostyumlar həmin dövrün dəbinə çevrilmişdir [1].

Modanın yaranmasına təsir edən psixoloji amilləri isə aşağıdakı kimi şərh etmək olar: insanlar həmişə müxtəliflik, fərqlənmək və tanınmaq, daha gözəl, daha yaxşı, daha maraqlı xarici görünüşə sahib olmaq axtarışında olub. Məhz bu müasir modanın yaranmasını şərtəndirərək moda sənayesinin istehlakçı fərdiyyətini unutmadan həyatın müasir ritminə yönəlməsini göstərmiş olur. Bütün bunlar təkcə geyim və aksesuarlarda deyil, mebel, avtomobil, gündəlik həyat tərzində, hətta məişət avadanlıqlarında belə əks olunur. Bunun səbəbi isə bəşəriyyətin inkişafı, inkişaf üçün fərdi olmaq şərtidir. Başqa bir misala nəzər salaq, qısa əmək və şortların dəbə gəlməsi gənclərin daha yaşlılara qarşı reaksiyası kimi nəzərdən keçirilərək üsyan kimi

qiymətləndirilir. Bir neçə il əvvəl yalnız gənclər qısa ətkdən istifadə edilərsə, zaman keçdikdə, indi hal-hazırda bütün yaş hədlərindən qadınların ondan istifadə etməsinə rast gəlmək mümkündür.

İqtisadi amillər: bildiyimiz kimi moda parça əsasında təşkil olunur. Xam məhsul hesab edilən parça həm təbii, həm də kimyəvi şəkildə hazırlana bilər. Yun, kətan, pambıq, ipəkvə s. Bu kimi parçalar təbii parçaların növlərindəndir. Yuxarıda sadalanan təbii məhsullar iqtisadi dəyişiklər səbəbindən də təsirlənə bilər. Quraqlıq nəticəsində qoyunların tələfi nəticəsində yun istehsalının azalmasını misal olaraq göstərə bilərik. Parçanın yaradılmasına təsir edən amillərin birbaşa olaraq modaya da təsir etməsini parçasının modanın əsasını təşkil etməsi ilə izah edə bilərik [2, s.86]. I Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə qadınların uzun geyimlərdən istifadə etmələri, sonradan qısa ətəyin dəbə minməsinin səbəblərindən biri də parça istehsalının azalıb artması ilə əlaqədardır.

Bu gün ölkəmizdə iqtisadiyyatın yüksəlişi, həyat səviyyəsinin, rifahın daha da yaxşılaşması geyim sahəsinin inkişafını əhatə edən problemlərin aktuallığını artırmışdır. 2007-ci ildə təşkil olunmuş “Moda və aksesuarlar” sərəgisində modanın əsası sayılan Fransa, İtaliya və Böyük Britaniya və s.

xarici ölkə şirkətləri öz məhsullarını nümayiş etdirmiş və özləri üçün tərəf müqavillərini məhz Azərbaycanda tapa bilmişlər. Bu da öz növbəsində geopolitik vəziyyətinə, zəngin təbii resursları, ilk növbədə neft, qaz ehtiyatlarına görə, eləcə də ölkə iqtisadiyyatının inkişafı ilə seçilən Azərbaycanın dünya moda aləmində bir daha tanınmasına səbəb olmuşdur. Başqa bir misala diqqət edək. XIX əsrdən etibarən Azərbaycan milli geyimlərinin get-gedə dəyişməsi və sıradan çıxması ilə səciyyələnir. Ölkə iqtisadiyyatı Rusiyaya birləşdikdən sonra daha da genişlənməmişdi. Bakı böyük sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Bütün buyeniliklər xalqın geyim tərzinə də öz təsirini göstərirdi. Bu inkişafın nəticəsi olaraq, Bakıda yeni-yeni zavod və fabriklər açılması nəticəsində bura işçi qüvvəsinin axını başlanmışdır. İnsanların qazancları az olduğu üçün onlar xam ipəkdən və ya naxışlarla bəzənmiş, yerli istehsal olan parçalarda paltar geyinməsi məqsədə uyğun deyildir. Tez-tez sıradan çıxan fəhlə paltarlarının dəyişmək üçün, ucuz parçalara ehtiyac vardı ki, bu tələbatı da xarici bazarlarından ölkəyə gətirilən sadə, ucuz parçalar qarşılayırdı. Bu parçalardan hazırlanan adi biçimli, bəzəksiz paltarlar əhali arasında məşhurlaşmağa başlaması nəticəsində nəinki şəhərdə, hətta kəndlərdə də əhali arasında milli geyimdən

istifadənin azalmasına, hətta tamamilə sıradan çıxmasına səbəb oldu. Beləliklə inkişaf, sənayeləşmənin nəticəsi kimi milli geyimlərimiz bu dövrdən başlayaraq, zamanla tamamilə istifadədən çıxdı. Buna baxmayaraq hələ də milli geyimlərin bəzi detalları dövrümüzdə qədər gəlib çatıb [3, s.59].

İctimai siyasi hadisələr, müharibələr, dövrlərin dəyişməsi modanın yaranmasına təsir edən amillərdəndir. Zaman dəyişdikcə moda da dəyişir, daha da təkmilləşir, yenilənir.

Modanın yaranmasına təsir edən amillərdən biri olan siyasi amilləri ölkənin inkişafının müəyyən bir dövrü üçün baş verən hadisədə ölkənin adının hallanması nəticəsində diqqətlərin ora cəlb edilməsi kimi şərh edə bilərik. Məhz bu, həmin ölkənin yerli rəng və motivlərini, simvollarını geyimlərə əks etdirilməsinin səbəbidir. XX əsrin 70-ci illərində Dünya neft böhranı (OPEC) şəraitində yaranmış vəziyyətdən çıxış üçün ərəblərə müraciət olunması modanın mövzusunun birbaşa olaraq Ərəbistan olaraq müəyyənləşdirilməsinə və onların geyimlərinin dəbə minməsinə şərait yaratmışdır. Həmin illərdə ABŞ-ın prezidenti Niksonun qərb ilə heç bir əlaqəsi olmayan Çinə səfər etməsi siyasi hadisəyə çevrilmişdir.

Bu isə sonrakı illərdə Mao yaxalılıqlar və əjdaha fiqurlarının dəbə gəlməsinə səbəb olmuşdur. Fransada XIII

Ludoviqin dövründə ov şənliklərin birində atdan yıxılan Madmazel Fontagenin saçlarını corab rezini ilə yığması həmin il qadınlar arasında Fortage stili adlanan saç stilinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Gözəl bir qadının Şahzadə De Uelsə çiçək verməsi və şahzadənin çiçəyi pencəyinin sol yaxasına sancması fransız ali cənablığının rəmzinə çevrilərək günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Sadə və rahat geyimi qadın dünyasına ilk dəfə gətirən məşhur stilist Şanelin qaz ocağının partlaması nəticəsində uzun saçlarının yanması səbəbindən saçlarını qısa kəsərək bir şənliyə getməsi yeni saç modelinin dəbə minməsinin səbəbi olmuşdur. Tanınmış cərrah Bernardın əməliyyat zamanı geyindiği əməliyyat köynəklərinin stili kişi köynəklərin də bir nümunə olmuşdur. II Dünya Mühəribəsinin baş verdiyi illərdə ingilis generalı Montqomerinin geyindiği bluzan pencək Montgomeri adını almış və mühəribədən sonrakı illərdə kişilər arasında məşhurlaşaraq, hətta hazırkı dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır.

Son illər ölkəmizdə keçirilən Evrovision mahnı müsabiqəsi, I Avropa Olimpiya oyunları və b. bu kimi mühüm hadisələrin ölkəmizdə keçirilməsi dünya modelyerlərinin Azərbaycan geyimlərində olan bəzək elementlərinə geyim üzərində şəbəkə, ornamental naxışların işlənilməsi, qaş, muncuq, eləcə də dəmir pullardan bəzəklərdə

istifadə olunması, həmçinin qol və ya sinə hissənin elementlərinə, milli geyim aksesuarlarına müraciətlərə rast gəlmək mümkündür. “Müasir dəbdə Azərbaycan cazibəsi” adlı layihəsi çərçivəsində görkəmli italyan modelyer Renato Balestranın Azərbaycanın milli geyimləri əsasında hazırladığı kolleksiyayı buna misal göstərmək olar. Azərbaycanın ənənəvi milli geyim naxışlarından istifadə olunan kolleksiyaya daxil olan geyim nümunələrində xalça ornamentlərindən olan od və nar elementləri xüsusilə diqqətləri cəlb edir. Həmçinin qardaş ölkə Türkiyənin tanınmış modelyerləri tərəfindən paytaxtımızda nümayiş etdirilən geyim kolleksiyaları da bu qəbildəndir.

Modanın yaranmasında iqlim amili mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir. Əgər Skandinav ölkələrinin modasının inkişafında dəri və xəz məmulatları üstünlük təşkil etdiyi halda, Afrika modasında isə pambıq, kətan kimi təbii parçalara üstünlük verilir. İngiltərənin iqliminin yağışlı olması burada pləş və gödəkcə kimi üst geyimlərinin hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bütün bunlar həmin ölkələrdə digər mövsümlərlə bağlı geyimlərin hazırlanmaması kimi qiymətləndirilməməlidir. İqlim faktorunu Azərbaycan modasına da təsirini görmək mümkündür. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın əlverişli coğrafi və iqlim şəraiti onu yüzilliklər boyu ipək

istehsalı mərkəzlərindən birinə çevirmişdir. Azərbaycanda olmuş bir çox səyyahlar burada istehsal olunan parçaları “Min bir gecə” nağıllarına bənzədirdilər.

Azərbaycan milli geyimlərinin bölgələr üzrə bölünməsi, oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malik olması XVIII əsrdə Azərbaycan daxilində müxtəlif xanlıqların yaranması ilə əlaqədar olmuşdur. Xanlıqlar əsasən müxtəlif coğrafi bölgələrdə yerləşirdilər ki, bu da bilavasitə özünü geyimlərin forma, biçim və digər xüsusiyyətlərində göstərmiş olurdu. Belə ki, rəng çalarları da bölgələr üzrə dəyişirdi. Hər bir bölgənin geyimi özünəməxsus rəng ahəngi ilə fərqlənirdi. Bunu həmçinin həmin bölgələrin təbiəti ilə də əlaqələndirmək olar. Bakı geyimlərində insanlar təbiət rənglərinə-ağ, mavi, qızılı-sarı, qum rənglərinə üstünlük verirdilər. Burada tirmə parçadan bol-bol istifadə edilməsi Abşeron iqlimi ilə əlaqədar idi. Bakı qadınları öz geyimlərində də təbiətlə həmahəng olmağa çalışmışlar, dənizin, səmanın ağ, mavi, göy, sahilin qızılı sarı qum rənginə üstünlük vermişlər. Gəncə-Qarabağ geyimlərində daha çox tünd rənglərdən, xüsusilə tünd yaşıl və şabalıdı rənglərdən istifadə olunduğu halda Lənkəran geyimləri al qırmızı, badımcanı, açıq-qəhvəyi rəngləri ilə digərlərindən seçilirdi. Dağ kəndlərində yaşayan əhali isə daha çox güllü-

çiçəkli parçalara üstünlük verirdilər. Müxtəlif rənglərdən istifadə edilən Şamaxı geyimlərində bəzək elementləri və tikmələrə az-az rast gəlinirdi. Şəki geyimlərində müxtəlif rənglərdən istifadə edilsə də, geyim dəsti bütünlükdə ansambl təşkil edirdi və rənglər bir-birini mütləq şəkildə tamamlamalı idi. Çox vaxt ağ, mavi, göy bəzən isə tünd qırmızı rənglər istifadə edilirdi. Şəkinin əsas ipəkçilik mərkəzi olmasını nəzərə alsaq burada istehsal olunan bənzəri olmayan kəlağayılarn geyimdə istifadə olunması geyim dəstini xüsusi bir zövqlə tamamlayırdı. Eyni zamanda bu kəlağayılar əvvəlki dövürlərdə Azərbaycana səyahət etmiş səyyahların, xarici turistlərin də diqqətini cəlb edirdi. Rəngarəng kəlağayılar müasir dövrdə də Şəkidə istehsal olunmaqdadır [4, s.35].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bölgələrin hər birinə nəzər salsaq aydın görə bilərik ki, bu rəng çalarlarının müxtəlifliyi sırf iqlimlə əlaqədar olmuşdur. İnsanla təbiətin rənglərini öz geyimlərində əks etdirməklə özünüdə təbiətin bir parçası olduğunu göstərməyə çalışmışlar. Azərbaycan geyim mədəniyyətinin formalaşmasında təbii-coğrafi şəraitlə yanaşı, xalqın mənəvi-əxlaqi, psixoloji-ideoloji baxışları, dünyagörüşü, sosial-iqtisadi və mənəvi həyatı da əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz bütün amilləri bir neçə səviyyədə ibarət

sistemdə təsvir etmək olar: mezosəviyyə; makrosəviyyə və mikrosəviyyə [5, s.148].

İqlim şəraiti, sosial-siyasi şərait, dini və əxlaqi, iqtisadi inkişaf, tarixi və mədəni amillər birlikdə makrosəviyyəni yaradır. Sözügedən moda fenomenini müasir təsəvvürlərdə yalnız cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində yarana bilər. Onun mövcud olması üçün modanın siyasi şəraitə, urbanizasiyaya uyğun gələn müəyyən səviyyədə sosial-iqtisadi inkişafı mütləqdir. Moda kütləvi hadisə kimi Avropa cəmiyyətində XX əsrdə yaranmışdır. Buna qədər o, kütləvi hadisə kimi deyil, müəyyən ölkənin müəyyən norma şərtlərinin bir parçası kimi cəmiyyətə təqdim olunurdu.

Mezosəviyyə isə – modaya birbaşa deyil bilavasitə təsir edən amilləri ifadə edir. Bura müxtəlif insanların motiv və tələbatlarını aid etmək olar: estetik, özünü-təsdiq etmə tələbatları, identifikasiya, fərdiləşmə, yenilikçi və s. Modaya dolayısı ilə təsir edən amillərə isə aşağıdakıları misal göstərmək olar: müxtəlif ixtiraları, yeni materialların yaradılması və ixracı. Modaya həmçinin cəmiyyətdə qəbul olunmuş normalar da təsir edə bilər. Bir müddət süni xəzz dərilərin yayılması cəmiyyətdə heyvanlara

münasibətin dəyişilməsinə səbəb olmuşdur. Sadalanan bütün nümunələr hal-hazırda mümkün deyil.

Mikrosəviyyədə isə müxtəlif insanların, eləcə də modaya təsir edə biləcək təsadüfləri aid etmək olar. Məsələn: jaketlər yaranması tarixinə nəzər salsaq görə bilərik ki, Lord Sperserin təsadüfən franını yandırması nəticəsində qısalması yeni jaket dəbini gətirmişdir.

Beləliklə, moda bir və ya iki amilin təsiri nəticəsində deyil, bir neçə amillin birləşməsi nəticəsində yaranaraq onun inkişafını müəyyən edir.

Ədəbiyyat:

1. N.R.Yunusov, Müasir modanın inkişaf tendensiyaları, Bakı: 2006, 120 s.

2. R.F.İbrahimbəyova, C.C.Tariverdiyev, Z.C.Müller Tariverdi, Kəlağayı, Bakı:2016, 152 s.

3. Вайнштейн О.Одежда как смысл: идеология современной моды: (О социал. стиле) // Иностран. Лит. - 1993. - № 7. - С. 224-232.

4. Гофман А.Б. Мода и люди: новая теория моды и модного поведения.- М.: Наука, 1994.160с.

5. Килошенко М, Психология моды: теоретический и прикладной аспекты, Москва:2009

Абстракт

Автор статьи рассказывает о факторы, влияющие на формирование моды, подчеркивая актуальность моды в жизни людей. Умение красиво одеваться это наука и искусство, которыми сможет овладеть каждый человек. Модно одеваться не зависит от материального благосостояния, а зависит целиком от вкуса.

По мнению автора, выбирая наряд, женщины могут пожертвовать удобством одежды ради того, чтобы выглядеть красиво и произвести впечатление на окружающих, в то время как мужчины выбирают одежду не только по моде, но и удобству. Мужчины при выборе модной одежды полагаются на свое мнение. Женщины склонны прислушиваться к мнению окружающих: подруги, консультанта в магазине или даже незнакомого человека.

В статье рассматривается мода как ключевая составляющая современного человеческого общества, определяющая динамику развития общества. В статье также анализируется структура моды, а также ее уровень, и каждый уровень рассматривается отдельно.

Analysis of factors affecting the formation of fashion

Ibrahimova Diyana

Abstract

The author of the article speaks about factors affecting the formation of fashion and notes the important role of fashion in the life of people. To be able to wear beautiful it's an art and a science. To be able to wear luxury it doesn't depend on the material, it depends on pleasure.

According to the author, the men at the same time stylish, but also comfortable clothes to them, if they choose, women look beautiful and be able to sacrifice the comfort of your own to create the impression of others. Men choose stylish clothes for their opinions basis. Women tend to listen to the views of others.

The article considers the fashion industry as a key component of modern human society, which defines the dynamics of society's development. The article also analyzes the fashion structure of fashion as well as its levels, and each of the levels has been reviewed separately.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 06 fevral 2019-cu ildə daxil olmuşdur

ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ İDARƏETMƏ QƏRARLARININ QƏBULUNDA MƏNƏVİ-ƏXLAQİ DƏYƏRLƏRİN ROLU

Şəfəq Şahməmmədova

Azərbaycan Dillər Universiteti, dissertant

Rəşid Behbudov, 134, Bakı, AZ 1014

E-mail: shafaqss@mail.ru

Açar sözlər: idarəetmə, idarəetmə fəaliyyəti, təhsil, əxlaqi normalar, mənəvi dəyərlər, tələbələr, inkişaf

Ключевые слова: управление, управленческая деятельность, образование, моральные нормы, духовные ценности, студенчество, развитие

Key words: management, administrative, activity, education, moral rules, spiritual values, students, development

Ali təhsil sistemində idarəetmə qərarlarının qəbulu kifayət qədər mürəkkəbdir. Bunun bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi, beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunma idarəetmə sahəsində də müəyyən öhdəliklərin götürülməsinə səbəb olmuşdur. Deməli, biz çox qaydalar, o cümlədən qərarların qəbulu zamanı həmin təşkilatların tələbləri nəzərə alınmalıdır. Digər bir aspekt elmi-texniki tərəqqi, televiziya, internet və s. təsiri ilə bağlıdır. Bütün bu amillərlə yanaşı mənəvi-əxlaqi dəyərləri də unutmaq olmaz. Adət, ənənə, milli xarakter və s. düşüncə və davranışda, şüurda öz əksini tapır. Yəni qəbul olunmuş idarəetmə

qərarları mənəvi-əxlaqi dəyərlər baxımından da qiymətləndirilir.

Bütün bu və eləcə də digər amillər kompleks şəkildə həm insanların həyat tərzini, həm şüurunu, həm də münasibətlər sistemində dəyişikliyə səbəb olur. Müasir dövrdə sosial yüksəliş üçün insanlardan xüsusi fəallıq, işgüzarlıq, qabiliyyət, münasibət qura bilmək bacarığı tələb olunur. Göründüyü kimi idarəetmədə insan amili, onun psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Yəni insan psixikası belə kəskin dəyişiklikləri birdən-birə, həm də asanlıqla qəbul etmir. İnsanlar həyat təcrübəsinə istinad edərək həyatı necə dərk edirlərsə, həyata da elə baxır, öz fikirlərini ona uyğun ifadə edirlər.

Real həyat həm də tarixiliyə əsaslanır. Belə ki, insanlar öyrəşdikləri davranış formasını təlim prosesində mənimsəyir və onlar əvvəlki nəsillərdən əxz olunur. Planlaşdırılan fəaliyyət yalnız gələcəyə yox, həm də keçmişə, keçmiş təcrübəyə əsaslanır. Yəni yenilik istər-istəməz müəyyən qədər keçmiş təcrübənin əsasında qurulur. Hər bir fəaliyyətin, o cümlədən qərarların qəbulunun motivi olur və belə bir suala cavab axtarılır: “Niyə?” Fəaliyyət planlaşdırılarkən belə bir fikir də əsaslandırılır: “Çünki”.

Keçid dövründə normalar, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə münasibət dəyişir. Şüurda da qəbul edilən, qəbul edilməyən, bəyənilən, bəyənilməyən arasında seçim aparılır. Humanist psixologiyanın mühüm ideyalarından biri də ondan ibarətdir ki, insanın təbiəti, mahiyyəti onun nə etməsində yox, onu necə dərk etməsindədir.

Göründüyü kimi, idarəetmə qərarlarının qəbulu zamanı mənəvi-əxlaqi dəyərlərə istinad olunmalıdır. Əks halda ən düzgün qərarlar belə insanlar tərəfindən düzgün başa düşülməyəcək və deməli, qəbul olunmayacaq. Başa düşülməyən, qəbul edilməyən qərarlar isə ya keyfiyyətsiz şəkildə icra olunacaq və ya heç icra olunmayacaq.

İdarəetmə qərarlarının qəbulunda mənəvi-əxlaqi dəyərlərə istinad olunması dedikdə, qərar qəbulunda mənəvi, etik, əxlaqi normalardan istifadə

olunması başa düşülür. Belə olduqda qərarların yerinə yetirilməsi də səmərəli olur. Praqmatik cəmiyyətlərdə bu xüsusidə effektiv yol sayılır.

Ali təhsil sistemində həm də gələcəyin mütəxəssisləri, rəhbər vəzifələrdə çalışacaq kadrlar hazırlandığından onların hələ tələbəklik illərindən bu keyfiyyətləri mənimsəməsi müsbət hal sayıla bilər.

“İdarəetmənin mühüm psixoloji xüsusiyyəti və başlıca vəzifəsi müəllim və tələbələrin fəaliyyətini uzlaşdırmaq, təlim və tərbiyənin bütün forma və metodlarından istifadə etməklə tələbə şəxsiyyətini formalaşdırmaqdır. İdarəetmə ilə məşğul olanlar ilk növbədə hərtərəfli biliyə, yaxşı hazırlığa, dünyagörüşünə, psixoloji-pedaqoji ustalığa malik olmalıdırlar” [7, s. 815].

Qərarların qəbulunda səmərəli yanaşmanın mahiyyətini qısa şəkildə belə ifadə etmək olar:

1. Biz qərarların qəbulunda səmərəlilik dedikdə mümkün olan variantlar içərisindən ən vacib olanın seçilməsini nəzərdə tuturuq.

2. Qərarların qəbulunda ən yaxşı üsul onun icrası zamanı daha az vaxt sərf etməklə maksimum nəticə alınmasıdır. Bu, idarəetmənin səmərəliliyinin mühüm göstəricilərindən sayılır.

3. Qəbul olunan qərar maksimum şəkildə səmərəli və normativ sənədlərə uyğun olmalıdır.

Bəs, qərarların qəbulu zamanı mə-nəvi-əxlaqi dəyərlərə istinad olunma-sının meyarı varmı? Cavab heç də birmənalı olmur. Ona həm «bəli», həm də «xeyr» cavabı vermək olar. Yəni ümumi şəkildə, gündəlik qərarların qəbulu zamanı mə-nəvi-əxlaqi dəyərlərə istinad olunması müsbət nəticə verir və fəaliyyətin səmərəliliyini artırır. Eyni zamanda, kollektiv tərəfindən düzgün başa düşülür, qəbul edilir. Bununla yanaşı, kadrların seçilməsində, təhsil, tərbiyə işində və bir sıra digər sahələrdə bu prinsip səmərəli olmaya bilər.

A.D.Avdeev yazır: “Müxtəlif elmi yanaşmaların nəticələrinə görə, qərarların qəbulu əhəmiyyətli dərəcədə fəlsəfi-etik problemdir. Qərarların qəbulu iradə azadlığı, xeyir və şər, əxlaqi seçim və s. ilə bağlıdır” [6, s. 75].

İradə azadlığı klassik fəlsəfi anlayışdır və insanın öz hərəkətlərini müəyyənləşdirməsi, ona cavabdehlik daşması mənasını ifadə edir. O, şəxsiyyətin mə-nəvi və yaradıcı fəaliyyəti, öz fəaliyyəti üçün cavabdeh olması kimi subyektiv cəhətidir.

İradə azadlığı problemi görkəmli mütəfəkkirlər Platon, J.J.Russo, N.A.Berdyayev, A.Kamyu və b. əsərlərində öz əksini tapmışdır. E.Fromm isə onu “Azadlıqdan qaçış” adı altında psixoloji problem kimi şərh etmişdir. Bununla belə tədqiqatlar gös-

tərir ki, sərbəst qərar qəbulu bir sıra amillərdən asılıdır. Birincisi, sərbəst seçim üçün xarici təsir və təzyiq olmamalıdır. İkincisi, seçim üçün alternativ variantların olması vacibdir. Üçüncüsü, sərbəst seçim qərar qəbul edənin daxili oriyentasiyasından, mə-nəvi dəyərlərindən, məqsəd və ideal-larından asılıdır. Şəxsiyyətin belə daxili oriyentasiyası uzun müddətli, çətin, gərgin zəhmət nəticəsində formalaşır. Bu göstərilən xüsusiyyətlər eyni zamanda ali təhsil müəssisəsində kadrların idarəetmə işlərinə hazırlanması zamanı nəzərə alınmalıdır.

Sual oluna bilər ki, qərarların qəbulunda iradə azadlığı, sərbəst seçim lazımdır. Kadrların seçilməsində, tərbiyə işində razılaşıdırılmayan qərarlar qəbul etmək olar. Lakin onun səmərəsi olmayacaqdır. Əgər kollektiv və ya ayrı-ayrı fərdlər qərarı düzgün başa düşüb qəbul etməsə onun icrası da effektiv olmayacaqdır.

Qərarların qəbulunda digər bir mühüm aspekt onun xeyirxahlıq və ya qərəzçilik baxımından qəbul olunması və ya qavranılması ilə bağlıdır. Bu cəhət cəmiyyətdə qəbul olunmuş mə-nəvi-əxlaqi dəyərlərdən, eləcə də onun inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu, səviyyənin özünəməxsus ölçüsü, xeyirxahlılıq və ya şərin fərqləndirilməsidir.

Beləliklə, xeyir və şər, etik, mə-nəvi-əxlaqi dəyərlər həm də cəmiy-

yətin sosial-psixoloji normaları ilə üst-üstə düşməlidir. Yəni xeyr və şəər, pozitiv və neqativ anlayışları cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş normalarla ölçülür və qərar qəbul edən şəxs tərəfindən nəzərə alınır.

Psixoloqlar fəaliyyətin əxlaqi mexanizmini təhlil edərkən onun bir-birilə vəhdətdə olan iki tərəfini götürürlər. Bunlar mənəvi dəyərlər motivasiyası və onun məqsədyönlü şəkildə rellaşdırılmasından ibarətdir. Mənəvi dəyərlər motivasiyasının mühüm cəhəti situasiyanın və qərar qəbulunun qavranılması və qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır.

Mənəvi qiymətləndirmə özündə xarici faktorların tələblərini və şəxsiyyətin mənəvi-əxlaqi oriyentasiyasını birləşdirir. Belədə o, qərar qəbul edən şəxsi dəyərlər sistemi ilə konkret situasiyanın nə dərəcədə uyğun gəlməsi ilə üzə çıxır. Bu mənada mənəvi qiymətləndirmə həm də mənəvi-idraki funksiya daşıyır.

Bunlarla yanaşı obyektiv mənəvi-əxlaqi qiymətləndirmə əsaslı şəkildə idarəetmə qərarlarının qəbulunun xarakterinə təsir edir, informasiya və proqnozlaşdırma funksiyasını zənginləşdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan cəmiyyətində bu deyilənlərin tənzimlənməsi xeyli mürəkkəb prosesdir. Çünki bir tərəfdən indi milli-mənəvi dəyərlərin özündə xeyli yeniləşmə, dəyişiklik

baş vermişdir. Digər bir aspekt cəmiyyət həyatında demokratikləşmə, humanizm, azad bazar iqtisadiyyatı və onların kompleks şəkildə idarəetməyə təsiri ilə bağlıdır. Bunlarla yanaşı, bu dəyərlər sisteminin formalaşma mexanizmi insanın öz təbiəti ilə də bağlıdır. Xarici faktorların təsiri ilə müqayisədə daxili faktorların dəyişməsi, yeniləşməsi uzun bir vaxt tələb edən prosesdir.

Ə.S.Bayramov yazır: “Qərar qəbul edərkən kollektivlə hesablaşmaq, tənqidi boğmaq, əməkdaşlara etibar etməmək, yaltaqlara meydan açmaq, inandırmaq əvəzinə əmr vermək” idarəetmədə səhv yoldur [1, s. 92].

Bunlarla yanaşı rəhbər kollektivdə narazılığa səbəb ola biləcək amilləri də nəzərə almalıdır.

Mənəvi-əxlaqi dəyərlər və qərarların qəbulu, onların sosial-psixoloji təhlili göstərir ki, burada başlıca olaraq hüquqi, məntiqi və psixoloji faktorlar müasir dövrdə iqtisadi səmərəlilik baxımından qiymətləndirilir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu sadalananlar həm də fəaliyyət sahəsi ilə bağlıdır. Ali təhsil sistemində mənəvi-psixoloji aspekt əsas götürüldüyü halda, istehsal sahəsində üstünlük iqtisadi səmərəliliyə verilir.

Eyni zamanda tədqiqatın gedişində məlum oldu ki, qərarların qəbulunda başlıca amil qərar qəbul edən

əxlaqi-mənəvi dəyərləri ilə birbaşa bağlıdır. Biz aşağıda mənəvi-əxlaq seçim situasinyaının təsnifatını veririk.

<i>Mənəvi-əxlaqi seçim situasinyaında qərarların qəbulunda üstünlük verilən amillər</i>		
Şəxsi və ictimai maraqların üst-üstə düşməsi	Obyektiv situasiya ilə mənəvi seçim arasında ziddiyyətin olması	Mənəvi-əxlaqi şüurla reallıq arasındakı ziddiyyət
Mənəvi-əxlaqi seçimlə situasiyanın uyğunluğu	Fəaliyyəti şəraitindəki çox variantlılıq, situasiyanın qeyri-müəyyənliyi	Qərar qəbul edənin mənəvi-əxlaqi dəyərləri
Seçim edərkən şəxsi maraq və motivlərin üstün tutulması	Mənəvi seçim zamanı yalnız bir variantın olması	Seçim zamanı səmərəliliyin nəzərə alınması
Seçim edərkən ictimai maraq və motivlərin üstün tutulması	Mənəvi seçim zamanı iki variantın olması	Seçim zamanı emosiyaların üstün gəlməsi
İctimai və şəxsi maraqların uyğun gəlməsi	Mənəvi seçim zamanı çoxsaylı variantların olması	Səmərəli və emosional cəhətlərin vəhdəti

İdarəetmədə qərarların qəbulu ilə bağlı mənəvi-əxlaqi modelin bu növü digər fəaliyyət növlərində də məqbul sayılısada təhsil prosesi üçün daha səmərəlidir. Bu modelə əsasən biz tələbələrdən müəllimlərinin xüsusiyyətlərini anonim şəkildə təsvir etməyi xahiş etdik. Bildirdik ki,

müxtəlif situasiyalarda müəllimlər özlərini necə aparırlar. Maraqlıdır ki, tələbələr daha çox onları insani keyfiyyətlər baxımından xarakterizə edirlər.

İstər tələbələr, istərsə də müəllimlər işçilərin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilməsini vacib sayırlar. Tələbələr müəllimlərin onlara münasibətində daha çox təlim müvəffəqiyyətinə üstünlük verdiyini bildirir.

Müəllimlər də kadrların seçilməsi zamanı rəsmi sənədlərə üstünlük verildiyini göstərir. Qərarların qəbulu, idarəetmə fəaliyyəti zamanı, xüsusilə tərbiyəvi işlə bağlı işlərdə mənəvi-əxlaqi dəyərlərə daha çox diqqət yetirilməsi zəruridir.

Cəzalandırma ilə bağlı qərarların qəbulunda daha da həssas olmaq lazımdır. Yəni situasiya, psixoloji vəziyyət və s. nəzərə alınmalı, cəzalandırılacaq şəxslə əvvəlcə ünsiyyət qurulmalıdır.

Qərar qəbulu zamanı rəhbərin yalnız hüquqi yox, həm də mənəvi-psixoloji aspektləri nəzərə alması kollektiv üzvləri tərəfindən daha düzgün başa düşülür. Rəhbər eyni zamanda nəzərə almalıdır ki, kollektivin mənəvi-psixoloji mühitini pozan situasiyalara, onların səbəbkarlarına qarşı qəti mövqe bildirməlidir. Əks halda kollektivdə intizam qaydalarını qorumaq çətin olur.

Beləliklə, kollektivin idarə olunmasında peşəkarlıqla yanaşı mənəvi-psixoloji aspektə də fikir verilməlidir. Burada rəhbərlik edənin özünün mənəvi-əxlaqi xüsusiyyətləri, eləcə də bu keyfiyyətlərə qarşı tələbkarlığı həm kollektivdə sağlam psixoloji mühitin formalaşmasına, həm də fəaliyyətin səmərəliliyinə müsbət təsir edir. Qərarların qəbulunda, bütövlükdə idarəetmədə, xüsusilə kadrlarla və tərbiyəvi işlə bağlı ictimai maraqlarla yanaşı fərdin maraqları da gözənilməlidir. Çünki hər bir qərarın arxasında insan taleyi dayanır. Hesab edirik ki, ali təhsil müəssisəsində kadr hazırlığı zamanı bu keyfiyyətlərə də diqqət yetirilməli, tələbələrin bu sahədə hazırlığına ayrıca önəm verilməlidir.

Elmi yeniliyi. Ali təhsil sisteminin idarə olunması, rəhbərin idarəetmə üslubu, kollektivdə müsbət psixoloji iqlimin formalaşdırılması, idarəetmədə mənəvi-əxlaqi dəyərlərin nəzərə alınması fəaliyyətin, kadr hazırlığının səviyyəsini yüksəldir.

Praktik əhəmiyyəti. Əldə olunan nəticələrdən kollektivin idarə olunmasında, psixoloji yaxşılaşdırılmasında rəhbər kadrlar öz işlərində istifadə edə bilirlər. Bundan başqa kadr hazırlığı ilə məşğul olanlar, bu sahədə tədqiqat apararı şəxslər istifadə edə bilirlər.

Nəzəri əhəmiyyəti. Kollektivin idarə olunmasında mənəvi-əxlaqi dəyərlərin nəzərə alınması, neqativ hallara yol verə biləcək amillərin qarşısının alınması kollektivdə müsbət psixoloji mühit formalaşdırır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərnaşr, 1981, 190 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Dərslik. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003, 356 s.
3. Əliyev R.İ. Etnopsixologiya: qloballaşma və millilik. Bakı: Nurlan, 2007, 180 s.
4. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010, 516 s.
5. Salamova K.B. İdarəetmənin psixologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı: İnformasiya texnologiyaları, 2013, 336 s.
6. Авдеев А.Д. Моделирование управленческих решений с элементами морального выбора в образовательном процессе вуза // Мир образования – образование в мире, 2010, №1, s.74-80.
7. Психолого-педагогический словарь / Сост. Рапацевич Е.С. Минск: Современ.слово, 2006, 928 s.

*Роль моральных ценностей в принятии управленческих решений
в системе высшего образования*

Шафаг Шахмамедова

Абстракт

В статье рассматриваются социально-психологические принципы принятия законов в высших учебных заведениях. Исследования показывают, что одним из важных аспектов в управлении является человеческий фактор. Здесь главное место занимают национальные особенности, моральные ценности и этические нормы. Для подготовки будущих специалистов к управленческой деятельности необходимо приучить их к административной работе.

*Moral and Ethical Principles of Law of Control in
Higher Education System*

Shafaq Shahmammadova

Abstract

The article investigates social and psychological principles of law of control in Higher Education System. It is also emphasized in the research that human factor is one of the main aspects in management. Moreover, consideration of national characteristics, moral values and beliefs, ethic norms is of utmost importance in administration. Thus, to get future professionals better prepared for management in Higher Education System it is necessary to get them accustomed to administrative work.

Məqalə ADPU-nun Ümumi psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №11)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 09 oktyabr 2018-ci ildə daxil olmuşdur

TRAVMATİK STRESSİN YARANMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

İradə Teymurova

*Xəzər Universitetinin magistrantı
Bakı, AZ1096, Məshəti küçəsi 41.
E-mail: irade.teymurova@gmail.com*

Açar sözlər: posttravmatik stress pozuntusu, kəskin stress reaksiyası, kəskin stress pozuntusu, intihar, depressiya

Ключевые слова: посттравматическое стрессовое расстройство, острая реакция на стресс, острая стрессовое расстройство, суицид, депрессия

Key words: posttraumatic stress disorder, acute stress reaction, acute stress disorder, suicide, depression

GİRİŞ

Hazırkı şəraitdə istər ümumi şəkilə cəmiyyətə, istərsə də ayrı-ayrı ailələrin və şəxslərin həyat keyfiyyətinə təsir edən böhran vəziyyətlərinin artması müşahidə olunur. Böhran vəziyyətinin mənfi nəticələrindən ən acınacaqlısı intihar hallarının artmasıdır. İntihar 15-34 yaşlarında hər iki cins üçün ölüm səbəbləri arasında birincilər sırasında durur. Hal-hazırda “böhran vəziyyəti” anlayışı şəxsiyyətin fəaliyyət imkanlarına son dərəcə yüksək tələblər qoyan reaksiya kimi başa düşülür. Bu reaksiyalar sırasına sağlamlığı pozan, həyati təhlükə yaranan problemlər: ailə quruluşunda, yaxud statu-

sunda dəyişikliklər yarada bilən amillər, şəxsin yaşadığı qrupda rolunun dəyişməsi və s. aiddir. Bütün bu hallarda stressin və ya təhrikedici hadisənin intensivliyi insanın uyğunlaşma imkanlarından üstün olur.

Böhran vəziyyətlərinin klinik aspektlərindən söz açarkən bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, əksər hallarda böhranın müəyyən mərhələsində yardıma ehtiyacı olan və böhranın müəyyən fazalarından keçərək əvvəlki vəziyyətinə qayıdan adaptasiya olunmuş şəxsdən söhbət gedir. Belə hallarda insanı “xəstə” hesab etmək, yəni tibbi diaqnoz qoyulması və ənənəvi müalicənin təyin olunması məqsədə müvafiq hesab olunmur. Böhran vəziyyətində rast gəlinən pozuntula-

ra aşağıdakıları aid etmək olar [1, s.508]:

1. Kəskin stress reaksiyası (KSR) - güclü psixoloji və ya fiziki stressorun bilavasitə təsirindən 1 saata qədər vaxt keçdikdən sonra meydana çıxır. Bu vəziyyət nəzərə çarpan vegetativ simptomlarla: taxikardiya, təngnəfəslik, ürəkbulanma, başgicəllənmə, reallıq hissənin itirilməsi, ölüm qorxusu və s. ilə xarakterizə olunur. Bu əlamətlər diqqətin, yaddaşın zəifləməsi, yüksək oyanıqlıq, depressiya, əzginlik, dezorientasiya, təşviş və ümitsizlik hissi ilə müşayiət olunur. Stressorun təsiri kəsildikdən 8 saat sonra sadalanan əlamətlər getdikcə azalır. Lakin stressorun təsiri keçməyə belə əlamətlər 48 saatdan gec olmayaraq azalacaq. Beləliklə, KSR travmatik hadisəyə cavab olaraq yaranmış keçici vəziyyətdir. Simptomların meydana çıxması travma ilə eyni vaxtda və ya ondan dərhal sonraya təsadüf edir və bir neçə saatdan iki günə kimi davam edə bilər.

2. Kəskin stress pozuntusu (KSP) – travmatik hadisəyə məruz qalmış fərd əhəmiyyətli dərəcədə disstress və ya sosial məşğulluq və həyatın digər vacib sferalarında problemlər yaşaya bilər. Bu proses iki gündən çox davam etsə, KSP diaqnozu nəzərə alınmalıdır.

3. Posttravmatik stress pozuntusu (PTSP) – istənilən adamda böhran

vəziyyəti yarada bilən son dərəcə təhlükəli xarakterli vəziyyətdə yaşadıqda və ya onu artıq keçirdikdən sonra meydana çıxır. Bu halda təkcə stress faktorunun xarakteri deyil, həmçinin onun davam etmə müddəti, insanın xarakteri ilə şərtləndirilmiş şəxsiyyətin bu stressə qarşı zəif olub-olmaması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. PTSP-nin əlamətləri rəngarəng sarışan xatırlamalarla (flashback) xarakterizə olunur ki, bunlar da yuxu görmələrdə və ya psixotravma ilə assosiasiya olunan şərait təsir göstərdikdə, tez-tez təkrar olunur, insan var qüvvəsi ilə keçirmiş olduğu vəziyyəti xatırladan şeylərdən uzaqlaşmağa çalışır. Eyni zamanda yuxusuzluq, aqressiyanın artması, diqqəti cəmləşdirməyin çətinləşməsi, bütün reflekslərin güclənməsi, hipersteziya qeyd olunur. Psixi travma ilə əlaqədar hadisələrin psixogen amneziası xarakterik əlamət kimi nəzərə çarpır. PTSP-nin əlamətləri stressogen situasiyadan 6 ay müddətində və ya stressin sonunda meydana çıxır.

Hər üç posttravmatik psixi pozuntu – KSR, KSP və PTSP diaqnostik meyarlarda əhəmiyyətli dərəcədə üst-üstə düşür. Bu pozuntuları birbirindən fərqləndirən əsas cəhət simptomların davam etmə müddətidir. İki günə qədər KSR, iki günlə bir ay arasında KSP diaqnostika olunur. Bir aydan çox davam etmə müddəti

PTSP-yə xasdır. Əgər simptomlar 1–3 ay arası davam edərsə kəskin PTSP, üç aydan çox davam edərsə xronik PTSP diaqnozu qoyula bilər. KSP üçün əsasən dissosiativ simptomlara, PTSP-də isə qaçınma davranışlarına üstünlük verilir [2,s.7,8].

Stressin uşaqlar və böyüklər üçün eyni olan inkişaf dinamikası və inkişaf məntiqi vardır. H.Selye hələ 1936-cı ildə ilk dəfə olaraq BSS, və yaxud bioloji stress sindromunu təsvir edəndən sonra onun üç mərhələsini: fərqləndirir. Bu mərhələlər stresso-run növündən, gücündən və davam etmə müddətindən asılı olaraq inkişaf edir.

H.Selyeyə görə, stressin I mərhələsi orqanizmin adaptasiya imkanlarının səfərbər edilməsindən ibarətdir. Stresin II mərhələsi – müqavimət mərhələsidir. Orqanizm öz funksiyasını yenidən qurmaq və adaptasiyada iştirak etməyən sistemlərin hesabına əlavə ehtiyatlara olan tələbatı kompensə edərək stressorun təsirinə uyğunlaşır. Bu zaman orqanizm qanda enerqotrop hormonların yığılması nəticəsində kifayət qədər əlavə ehtiyat əldə edir və müəyyən müddət ərzində, bəzən isə qıcıqlandırıcının təsiri kəsilənə qədər ona müqavimət göstərir. Əgər hər hansı bir fəaliyyət adaptasiya imkanları ilə üst-üstə düşsə, onda orqanizmdə müqavimət fazası formalaşmağa başlayır. Bu

zaman qorxu əlamətləri faktiki olaraq itir, müqavimət həddi isə həmişə olduğundan qat-qat yüksək olur. Əksər insanlarda bu zaman stenik reaksiyalar və daha yüksək iş qabiliyyəti müşahidə olunur. Bu dövr dəqiqələrlə, saatlarla davam edə bilər. Əgər adaptasiya mühafizəsi təsirin stressogenliyini kəsə bilmirsə, onda ikinci mərhələ baş verir. III-Tükənmə mərhələsi. Stress təsiri davam etdiyi halda baş verir. Orqanizmin enerji ehtiyatı tükənir və o birinci mərhələyə, təşviş mərhələsinə qayıtsa da artıq yeni enerji ehtiyatı ala bilmir [3].

Beləliklə, böhran vəziyyəti ÜAS-nun üçüncü mərhələsi ilə assosiasiya olunur. Bu zaman stress təsirləri orqanizmin adaptasiya imkanlarını üstələyərək onun gələcək həyat fəaliyyətini təhlükə qarşısında qoyur [1,s.509].

Travmatik stress – ümumi stress reaksiyasının xüsusi formasıdır. Stress insanın psixoloji, fizioloji, adaptasiya imkanlarını üstələyərək müdafiə mexanizmlərini dağıtdıqda travmatik xüsusiyyət kəsb edir və psixoloji həyəcan yaradır. Heç də istənilən situasiya travmatik stressə səbəb olmur.

Psixoloji travma baş verir, əgər:

- baş vermiş hadisə dərk olunur, yəni insan onunla nə baş verdiyini və nəyə görə psixoloji vəziyyətinin pisləşdiyini anlayır;

– yaşanmış hadisə adət olunmuş həyat tərzini pozmuş olur.

Travmatik stres – insanla ətraf dünya arasındakı məxsusi qarşılıqlı təsirin nəticəsidir. Bu normal olmayan vəziyyətə normal reaksiyadır. Axırını qeyd xüsusilə vacibdir, belə ki, travmatik stress yaşamış uşaqlar eləcə də böyüklər belə olmadığı halda bəzən qeyri-normal və ya ruhi xəstə təəssüratı yarada bilərlər.

Travmatik stresin yaranması səbəblərini izah edən çox sayda nəzəriyyələr var. Onlardan birinin üzərində dayanaq. Amerika psixoloqu J. Yalom travmatik stressin bütün psixoloji problemlərini ölüm, sərbəstlik, izolyasiya, şüursuzluq baxımından nəzərdən keçirməyi təklif etdi. Travmatik situasiyalarda bu anlayışlar abstrakt, metafora kimi deyil, yaşantıların real obyektləri kimi çıxış edir. Ölüm insan qarşısında özünü ikili simada qoyur. İnsan bir tərəfdən başqalarının (tanış, tanış olmayan, qohum, yaxın) ölümünün şahidi olur, digər tərəfdən isə özü özünün mümkün ölümü ilə üzləşir.

Adi həyatda insanın psixoloji müdafiə üsulları vardır. Bu müdafiə üsulları birdən-birə yaranmır. Ölüm qorxusu ilk dəfə insanda üç yaşında meydana çıxır: uşaq yuxuya getməyə qorxur, valideynlərinə ölümün nə olduğu, bəzən isə onların ölüb-ölməyəcəyi ilə bağlı çox sayda suallar verir. Bir

müddət sonra, uşaq ölüm qorxusuna qarşı təməl illüziyalar şəklində psixoloji müdafiə mexanizmləri yara- dır. Bu müdafiə mexanizmləri üç yerə bölünür: öz ölümsüzlüyü ilə bağlı illüziya, ədalət hissi ilə bağlı illüziya və həyatın quruluşunun sadəliyi illüziyası. Qeyd etmək lazımdır ki, bu illüziyalar çox dayanıqlıdır və nəinki uşaqlarda həm də böyüklərdə var, böyüklər də, nə vaxtsa ölməlidir fikrini özlərindən uzaqlaşdırmağa çalışırlar.

Öz ölümsüzlüyü ilə bağlı illüziya: “ Mən bilirəm ki, bütün insanlar tez və ya gec ölməlidir, iş mənə çatanda bir şey fikirləşərəm. O vaxta kimi ola bilsin ki, ölümsüzlük eliksiri və ya buna bənzər bir maddə kəşf olunacaq. Başqa sözlə: “Məndən başqa hamı ölə bilər”.

Travmatik situasiya ilə üzləşmə uşağı reallıq ilə üz-üzə qoyur. İlk dəfə o, həyatında ölə bilər etirafını etmək məcburiyyətində qalır. Çoxları üçün bu kəşf dünyanın obrazını sərt şəkildə dəyişdirə bilər.

Ədalətlik illüziyası: Uşaqlarda belə bir təəssürat formalaşır ki, əgər o, ədalətli davranırsa, sözə baxandırsa, valideynlərinin dediklərinə əməl edərsə, heç bir pis hadisə ilə qarşılaşmayacaq. Bunun digər bir variantı: “İnsanlara yaxşılıq etsəm, o mənim özümə qayıdacaq”.

Travmatik situasiyaya ilə üzləşmə, ədalət hissi ilə bağlı təsəvvür-

lərin yanlış olduğunu tam aydın şəkildə göstərir. Lev Tolstoyun bədii personajı Nikolay Rostov döyüş vaxtı düşünürdü: “Məni necə öldürə bilirlər, axı məni hamı sevir?!”. Amma travmatik situasiyanın mahiyyəti də elə bundadır və özünü belə ifadə edir: “Bilirlər! Bu zaman heç kim sənə yaxşı ya pis olduğunu, sənə sevib yoxsa sevmədiklərini, hansı arzularının olduğunu, nəyi planlaşdırdığını düşünməyəcək”.

Uşaq üçün bu kəşf əsl sarsıntıdır. Doğrudan da, əgər bu məni müdafiə etməyəcəksə yaxşı oxumaq, yaxşı insan olmağa çalışmaq nəyə lazımdır.

Bazal müdafiə mexanizminin dağılması – istənilən insan üçün ağırlıq andır və ən əsası bundan sonra baş verənlərdir. Əgər şəxs öz təhlükəsiz, rahat illyuziya dünyasından çıxıb təhlükəli amma real dünyaya daxil olmağı bacarsa, demək o, yetkinləşib və şəxsiyyətə çevrilib. Əgər o, bu baryeri adlaya bilmirsə, o zaman bir qayda olaraq, bu dünya dəhşətdir (əslində dünya nə yaxşı nə də pisdir necə varsa elədir) qənaətinə gəlir, ya da öz ölümsüzlüyü haqqındakı təsəvvürlərini yaratmaq və gücləndirmək üçün yeni illüziyalar yaratmağa başlayır və çox zaman bu rolu din və dini inam hissi oynayır.

Üçüncü bazal illüziya – həyatın quruluşunun sadəliyi illüziyası. Həyat çox sadədir: burda yalnız ağ və qara,

xeyir və şər, bizimkilər və özgələr, qurbanlar və terroristlər var. Göründüyü kimi bütün dünya iki antaqonist hissəyə bölünüb.

Baxacağımız növbəti anlayış – azadlıq anlayışıdır. Ən çox azadlığımızı nə məhdudlaşdırır? Aydın ki, psixoloji reallıqla əlaqəli olmadığından, xarici amillər məhdudlaşdırıcı qismində çıxış edə bilməz. İnsan hətta həbsdə də özünü azad hiss edə bilər. Bunun tam əksi də ola bilər, azadlıqda olarkən, özünü azad hiss etməyə bilər.

Azadlığı məhdudlaşdıran ən güclü vasitə, günahkarlıq hissi və ondan doğan nəticələr, öhdəliklər və s. aid edilir. Bir insanı törətdiyi əməllə manipulyasiya edərək özünü günahkar hiss etməsini təmin etmək olar ki, bu hissdən qurtulmağı üçün insan, insanla hər bir şey etmək mümkündür. Bu vasitədən tez-tez dövlət, valideynlər, həyat yoldaşları istifadə edirlər. Valideynlər tez-tez uşağa deyirlər: “Mən sənə görə sağlamlığımı itirdim, karyeramdan imtina etdim, universitetə hazırlaşmağına bir əmək pul xərclədim, sənə imtahandan kəsildin və s.”, bununla da, onda günah hissi yaradaraq, həmişəlik onu özlərinə bağlamış olurlar. Günah hissi isə heç vaxt yaxşı nəyəyə gətirib çıxarmır. Günah hissi keçirən insan, özünü cəzalandırmağa meyillənir, üzünü məhv etməklə məşğul olur, başqa sözlə, bu zaman autodestruktiv fəaliyyət aparıcı olur. İnsan

sanki keçmişində “donub” qalır, gələcəyi görmür, hətta yaşamağa belə layiq olmadığını düşünür. Bu halət xüsusən travmatik günahkarlıq hissi üçün xarakterikdir. Psixoloji travma yaşamış insanlarda bu üç halda yaranır.

Birincisi, bu hiss xəyali günahların əvəzi kimi yarana bilir. Məsələn, insanın yaxını dünyasını dəyişəndə, insan ona münasibətdə yol verdiyi davranışını, rəftarını analiz etməyə başlayır və həmişə də mərhumu məyus edəcək bir şeylər etdiyini düşünür. Psixologiya və tibb ədəbiyyatlarında buna dair çoxsaylı maraqlı faktlar var; 16 yaşlı bir qızın anası ağır, uzun sürən xəstəlikdən sonra dünyasını dəyişir. Bu vəziyyət o dərəcədə çətin olur ki, qız istəmədən anasının tez ölməsini arzulayır, amma ana vəfat etdikdən sonra qız yeməkdən imtina edir. Bununla da, o, özünü “pis” fikirlərinə görə cəzalandırır. Bu o vaxta kimi davam edir ki, qız özü həyatla ölüm arasında qalır və yalnız psixoloqun köməyi ilə yaşamaq istəyini qaytarır.

İkincisi, travmatik stress yaşamış insanda günah hissi, çox vaxt, heç nə edə bilməməsi və ya səhv etməsi səbəbindən vicdan əzabının çəkilməsinə görə yaranır. Ümumiyyətlə travmatik situasiya qurbanları çox vaxt “ağrılı məsuliyyət hissi” adlanan (keçmişdəki hərəkət və əməllərinə görə real və ya xəyali məsuliyyət daşımali

olduqları fikrinin onları rahat buraxmaması) halətdən əziyyət çəkir. Məsələn, vaxtında onu həkimə müayinəyə getməyə məcbur etsəydim, faciənin qarşısını almış olardım və s.

Üçüncüsü, travmatik günah hissi – “sağqalma günahı” ilə bağlı olur, yəni o sağ qaldı, yoldaşı isə öldü və məhz buna görə özünü günahkar bilir [4, s.9-12].

Ailədə ölənlər uşaqlardan sonra dünyaya gələnlər və bəzən ölənlər uşağın adı ilə adlandırılan uşaqlar üzərində çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Statistika göstərdi ki, bu uşaqlarla baş verəcək bədbəxt hadisə, ağır xəstəlik və s. kimi halların baş vermə ehtimalı orta göstəricidən kifayət qədər yüksəkdir. Bu ona görədir ki, valideynlər hesab edirlər ki, o, digər, vəfat etmiş uşağın əvəzinə yaşmalıdır, onu yaşatmalıdır və uşaq bu gözləntini var qüvvəsilə doğrultmağa çalışır. Bundan başqa, həmişə dünyasını dəyişmiş uşağın valideyn tərəfindən daim ideallaşdırılması kimi bir vəziyyət yaranır. O, həmişə ailədə, digər uşaqlara nümunə olaraq (ən ağıllı, xeyirxah, sözbəxan və s.) göstərilir və bu nümunəyə əsasən yaşamaq çox çətinidir.

İzolyasiya anlayışı. Bu hiss travmatik stress qurbanlarına yaxşı məlumdur: onların əksəriyyəti təklikdən, başqaları ilə yaxın münasibət yaratmağın çətinliyindən, hətta mümkünsüzlüyündən əziyyət çəkir. Qurbanların

yaşadıqları təcrübə, keçirdikləri hisslər unikal olduğundan başqaları tərəfindən onların qavranılması elə də asan olmur. Onlara da öz növbəsində digər insanlar maraqsız gəlməyə başlayır. Elə bu səbəbdən də qurbanlar daha çox birbirlərinə can atırlar və hesab edirlər ki, yalnız oxşar hisslər yaşamış insanlar onları anlaya bilər.

Zərərçəkmiş tərəfindən yaşanan tənhalıq təkcə psixoloji deyil, həm də, sosial reallıqdır. Bəzən qurbana qarşı cəmiyyət tərəfindən aqressiv mövqə nümayiş etdirilir. Əgər təcavüzə məruz qalmınsa daha uzun əmək geyinmək lazım idi, əgər döyülmü-sənsə başqasına ilişmək lazım deyildi və s. İnsanlar zərərçəkmişdən uzaq gəzməyə çalışırlar sanki ondan bədbəxtliklə yoxluqmağa çəkinirlər.

Şüursuzluq anlayışı. Psixoloji travmaya məruz qalmış insanlar tərəfindən sonradan yaradılan sosial miflərdir. Psixoloji travma qəfildir, səbəbsizdir və bu səbəbdən qeyri-ixtiyari şüursuzcasına qəbul olunur və bu sonradan qurbanları baş vermiş hadisəyə hansısa izahat axtarmağa məcbur edir [4, s.13-14].

Posttravmatik stressin yaranma mexanizmi. Əgər şəxsiyyəti konsentrik həlqələr şəklində təsəvvür etsək, bu zaman ən mərkəzdə “Mən” nüvəsi yerləşir. Bu nüvənin sayəsində ən müxtəlif vəziyyətlərdə belə, biz özümüz olaraq qalırıq. Növbəti həlqə – bədən

sxemidir hansı ki, “Mən” nüvəsi ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Bədən sxemi (bədən konturları haqqında anlayış) insanda çox erkən formalaşmağa başlayır və həyatın sonrakı mərhələlərində mühüm rol oynayır. Bu anlayış özündə, öz bədəni haqqında təsəvvürü, onu hiss etməni və qiymətləndirməni ehtiva edir. Körpədə bu hiss valideyn toxunuşu və nəvəsi ilə meydana çıxır və o uşaqları ki, toxunuşdan, tumarlamadan, nəvəşindən məhrum edirlər bu cür körpələrdə “qospitalizm sindromu” adlanan ciddi psixoloji pozuntular özünü göstərir.

Nüvədən ən uzaq yerləşən həlqələrdən biri, şəxsiyyətlərarası və sosial qarşılıqlı təsirdir. Ən xarici qat – psixoloji müdafiə mexanizmləridir. Dəri kimi onlar da bizim bədənimizi yad cismlərdən qoruyur.

Yaşanılan psixoloji travma həlqələrdən birinə daxil olub, psixoloji müdafiəni dağıdır. Travma nə qədər güclüdürsə, bir o qədər dərin qatlara nüfuz edir və daha ağır fəsadlar törədir.

Ən dərin qat – “Mən” nüvəsi bir qayda olaraq, zədələnməmiş qalır, amma bəzən uşaq vaxtlarında yaşamış travma xüsusilə də seksual zorakılıqla bağlıdırsa çox dərinə nüfuz edir və bədən sxemi həlqəsini məhv edir. Bu vəziyyət isə psixi pozuntuların yaranmasına gətirib çıxarır.

Psixoloji travmanı tikanla müqaisə etmək olar. Tikan, dəri toxumasının

tamlığını pozan kimi, travma da psixoloji müdafiə qatını zədələyir. İnsan tikanla nə edə bilər? İynə ilə onu çıxara bilər amma bu ağrılıdır, xoşagəlməzdir və cəsarət tələb edir. Ona görə də çox vaxt alternativ metoda üstünlük verilir – tikana toxunmadan dəri örtüyünü sağaltmaq. Bu az ağrılıdır amma problem həll olunmur çünki tikan orda qalmaqda davam edir.

Eyni metod psixoloji travmaya da tətbiq olunur. Bir halda insan travmanı qəbul edib, onu öz tərcümeyi-halının bir səhifəsi edə və yaşamış hadisədən (kədərli olsa belə) özü üçü şəxsi təcrübə biliklər qazana bilər. Bu usul çox çətin və ağrılı olsa da yaxşı nəticə verir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, psixoloji travmanı bir yolluq silmək mümkün deyil. Nə vaxtsa yaşamış travma həmişəlik yaddaşda qalır, həyat yolunun bir parçasına çevrilir. Hətta uzaq keçmişdə baş veribsə də, insan onu xatırlamırsa da, istənilən halda hadisənin emosional izləri silinmədən qalır.

Digər halda isə travma yaşamış insanın davranışı tikanı yerindən çıxarmamaqla və onu yerində saxlamaqla analojidir. Bu zaman o özünə deyir: “Yaşadığlarımı unutmağa çalışmalıyam”, “Mən özümü ələ almalıyam”, “Mən sakitləşməli və başımı qatmalıyam, bu halda hər şey unudulacaq” bir sözlə, bu davranış tərzini, travmanın yaratdığı mənəvi ağrıdan

və ağrılı təəssüratlardan yaxa qurtarmayı, amma insanın özündə heç nəyi dəyişdirməməni əks etdirir. Belə olan halda insan sadəcə olaraq, öz ağrıları özündən kənarlaşdırıb “konteyner”ə yerləşdirmiş olur. Bu bir növ insanın nə vaxtsa sevdiyi, amma illər əvvəl ayrıldığı insana aid olan məktubları stolun açarla bağlanan gözünə yerləşdirməsinə bənzəyir. O, onları ata bilmir, atmaq istəmir də, çünki bu onun keçmiş və həyatıdır. Digər tərəfdən bu məktublar ona ağrı verir elə bu səbəbdən də, onları uzaq bir yerdə saxlayaraq hətta açarlayır. Bununla da, öz hisslərinin öhdəsindən gəlməyi və unutmağı bacardığını özünə bir növ sübut etmiş olur, amma hər dəfə bu məktublarla rastlaşanda ağrı yenidən qaydır.

Konteyner – travmatik təəssüratların şüura daxil olmasının qarşısını almaq üçün psixoloji müdafiəni təmin edən psixoloji qatdır. Konteynerə neqativ, məhvedici (kin, günah, qorxu və s.) yaşantılar yerləşdirilir. Buna görə də, konteynerin daxilindəki aqressiv enerjidir hansı ki, travma alınan anda xaricə çıxma bilmək üçün özünə yol tapmamışdı.

Güclü və neqativ emosiyalar yaşamış travmalı insanın ən çox qorxduğu şey onların yenidən təkrarlanmasıdır. Amma bu emosiyalar artıq yaşanılıb və sərbəst çıxışa malik olmadan konteynerdə qorunub saxlanılır. Bu emosi-

yaların xaricə çıxması zamanı isə insan bir qayda olaraq özünə nəzarəti itirir. Buna görə də, var qüvvəsilə konteynerin qapısını bağlı saxlamağa çalışır. Bunu bacardığında “konteyner”ə malik olan insan həm özünə həm də, ətrafdakılara tam sağlam görünə bilər, amma travmatik situasiya ilə assosiasiya olunan istənilən stimula (səs, qoxu və s.) bir anda bütün yaşantımları təkrar-təkrar göz önündə canlandırır və bu zaman “konteynerin nəzarət altından çıxaraq boşalması” baş verir. Bu zaman insan ətrafdakıların gözünə havalanmış kimi görünür, belə ki, bu halətdə insan istənilən hərəkəti (intihar, ətrafdakılara xəsarət yetirmə və s.) edə bilər. Buna görə də insan öz “konteyner”ini daim, müvafiq stimula rastlamadan qorumağa çalışır, bu səbəbdən həmişə diqqətli olmağa məcburdur və daim travmatik situasiyanı xatırlada biləcək hər bir şeydən qaçmağa çalışır. Bu isə yorucu və böyük enerji sərfi ilə müşayiət olunan bir prosesdir. İnsanın hər bir şeyə diqqətli ola bilməsi elə də asan məsələ deyil. İnsan diqqətinin həcminin məhdud olmasını da unutmamalıyıq. Ona görə də travma yaşamış insanın xüsusən, uşağın diqqəti dağınıq olur, yaddaşı pisləşir və bu cür uşaqlar təhsildə geriləməyə başlayırlar.

Konteynerin nəzarətdə saxlanılması, zamanla daha çox güc tələb edir və nəticə etibarilə belə alına bilər ki,

insanın bütün enerjisi yalnız bu işə sərf olunsun. Nəticədə bu insanın tükənməsinə gətirib çıxarır. Burdan isə xroniki yorğunluq, yuxusuzluq, tez qıcıqlanma, əsəbilik, diqqətin, yaddaşın pozulması kimi hallar qaynaqlanır. İnsan öz-özü ilə mübarizədə özünü tükəndirir.

Əgər konteynerin psixoloji müdafiəsi kifayət qədər güclüdirsə bu zaman bütün emosional gərginlik bir növ daxilə yönəlir və fiziki sağlamlığa təsir göstərir. Bu zaman psixosomatik pozuntular və əsəb (psixogen) mənşəli xəstəliklər yaranır. Buna görə də psixoloji travma yaşamış insanlar, çox zaman fiziki sağlamlıq durumu ilə bağlı problemlər yaşayırlar. Burada digər maraqlı məqam isə fiziki problemlərlə travma növü arasında əlaqənin olmasıdır. Məsələn, oral təcavüzə məruz qalmış insanlarda qidalanmanın pozulması.

Konteynerlərin yaranması nəticə etibarilə, şəxsiyyətin tamlığının pozulmasına gətirib çıxarır. Ağır hallarda “şəxsiyyətin çoxluğu” və ya dissosiativ şəxsiyyət adlanan hal meydana çıxır. Bu zaman paralel olaraq minimum iki şəxsiyyət (bir-birinə tamamilə zidd olan: biri-yaxşı, sağlam, digəri-xəstə, travmalı) mövcud olur. Bu haləti şəxsiyyətin ikiləşməsi adlandırmaq olmaz, şəxsiyyətin hər iki hissəsi öz müstəqil həyatını yaşayır və hərəkətlər törədir hansı ki, digərinə aydın deyil

və ya digəri tərəfindən qəbul olunmur, hətta bəzən onu qorxudur.

Nəticə:

“Nevrozun etiologiyasına psixonanalitik yanaşma”adlı məqaləsi öz aktuallığı ilə fərqlənir. Beləki, nevroz xəstələnmə üzrə yüksək göstəricilərə malik, yüngül, tam funksional xarakter daşmasına baxmayaraq, bəzən insanın əmək fəaliyyətinin zəifləməsinə və ya tam itirilməsinə gətirib çıxaran psixi xəstəlikdir. Xəstəliyin gündügdən gəncləşərək daha geniş vüsət alması onu dövrümüzün ən aktual probleminə çevirir.

Ədəbiyyat:

1. İsmayılov N.V. Psixiatriya. Bakı, 2004 , s. 585
2. Posttravmatik stress pozuntusunun diaqnostikasi və müalicəsi üzrə klinik protokol. Bakı. 2013. s.44
3. Селье Г. Стресс без дистресса. М.: Прогресс, 1979.
4. Селье Г. На уровне целого организма. М.: Наука, 1972. с.122
5. Суворова В.В. Психофизиология стресса. М.: Педагогика, 1985. с.208
6. Черепанова Е.М. Психологический стресс: Помоги себе и ребенку. М.,1997 с. 69

*Анализ факторов влияющих на возникновение
травматического стресса*

Ирада Теймурова

Абстракт

Цель статьи-дать самое общее представление о психологии травматического стресса, познакомить с его последствиями. В статье описаны клинические ситуации и их диагностические критерии в условиях кризиса. Говоря о клинических аспектах кризисных ситуаций, важно учитывать тот факт, что в большинстве случаев речь идет о человеке, который нуждается в помощи на определенной стадии кризиса и который адаптировался, вернулся в прежнее состояние пройдя через определенные фазы кризиса. В таких случаях не рекомендуется рассматривать человека как больного. В этой статье также анализируются факторы влияющие на возникновение травматического стресса.

*Analysis of factors affecting the occurrence of
traumatic stress*

Irada Teymurova

Abstract

The purpose of the article is to give the most general picture of the psychology of traumatic stress, to introduce its effects. The article describes the clinical situation and their diagnostic criteria in the context of the crisis. When talking about the clinical aspects of crisis situations, it is important to consider the fact that in most cases it is the person who needs help at a certain stage of the crisis and who has adapted, returned to its former state after passing through certain phases of the crisis. In such cases, it is not advisable to consider person as sick. The article is also analyzed the factors affecting the occurrence of traumatic stress.

Məqalə Xəzər Universitetinin psixologiya departamentinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №03)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 29 noyabr 2018-ci ildə daxil olmuşdur

QADIN CİNAYƏTKARLIĞININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Həşimova Nəzrin

BDU-nun psixologiya kafedrasının müəllimi

Zahid Xəlilov küçəsi - 23. indeks: AZ 1148

E-mail:mr.psixologiya@mail.ru

Açar sözlər: *qadın cinayətkarlar, cinayi davranış, qadın cinayətkarlığının amilləri, motivlərin tipi, qadın cinayətkarlığının sosial-psixoloji səbəbləri*

Ключевые слова: *женщин-преступниц, поведение банд, детерминанты женской преступности, типы мотивов, социально-психологические детерминанты женской преступности*

Key words: *female criminals, criminal behavior, the determinants of female crime, types of motives, the causes of female crime, socio-psychological determinants of female crime*

GİRİŞ

XIX əsrdə çox az hallarda rast gəlinən qadın cinayətkarlığı xüsusi diqqət cəlb etmirdi. Amma qadın cinayətkarlığına marağ göstərən tədqiqatlara da yer ayrılırdı. Buna misal olaraq M.N.Gemetin işlərini qeyd etmək olar. M.N.Gemet öz tədqiqatlarında təkcə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində qadın cinayətkarlığı barədə olan statistik məlumatları deyil, eləcə də onun səbəblərini izah etməyə çalışırdı. M.N.Gemet törədilən cinayətlərin statistikasını gender fərqlərinə əsasən təhlil edərək, qadınları kişilərlə müqayisədə cinayətə daha çox meyilli hesab edən Ç.Lombrozonun antropoloji məktəbinin

ünvanına bir sıra tənqidi fikir səsləndirmişdir.

Qadın cinayətkarlığı mövzusunda araşdırma aparən ilk tədqiqatçılardan biri olan Ç.Lombrozo olmuşdur ki, o, qadın cinayətkarlığının baş vermə səbəbləri arasında fiziki quruluş və atavizmin önəmli təsiri olduğunu qeyd etmişdir. Ç.Lombrozo təkamüldə bütün qadınların kişilərdən sonra yarındığını və təbii seleksiya prosesi nəticəsində məhv olmayan, bugünə qədər mövcud olan ibtidai növlər kimi nəzərdən keçirərək, bu vəziyyətinin əsasən cinayətkar qadınlara aid olduğunu qeyd edirdi. Qadınların kişilərdən daha əxlaqsız olduğunu qeyd edən Ç.Lombrozo bu fikirə sübut olaraq yüngül həyat tərzini sürən qadınları

əsas gətirmiş və bu səbəbdən baş verən cinayətlərdə səbəbkarı kimi qadınların günahkar olduğunu qeyd etmişdir. Qadın məhkumların üzləri, beyinləri, kəllə və çənə sümükləri üzərində ölçmələr aparən Ç.Lombrozo əldə etdiyi məlumatları həmin qadınların həyat hekayələri üzərində apardığı tədqiqatlarla da sübut etmişdir. Beləliklə, o, əslində kişi cinayətkarlar üçün qeyd etdiyi “doğulandan etibarən insan cinayətkar doğulur” fikrini qadınlara tətbiq etmişdir. Tədqiqatının sonrakı mərhələlərində, sosial-mədəni faktorların əhəmiyyətini vurğulayan Ç.Lombrozo qadın cinayətkarların əksəriyyətinin doğulanda cinayətkar doğulmadığını və qadınlara evdar xanımlıq, analıq və dindarlıq kimi mədəni dəyərləri aşılaraq cinayətdən qorumağın mümkün olduğunu iddia edirdi. Qadının fiziki və üzvi inkişafının kişilərə nisbətən daha aşağı pillədə dayandığını əsaslandırmağa çalışan Ç.Lombrozo cinayətkarlığı daha çox qadınlardan gözlənməli olduğunu vurğulayırdı. Bəzi nəzəri metodoloji səhvlərə baxmayaraq kriminalogiyanın atası hesab olunan Lombrozo bir çox tədqiqata rəhbərlik etmişdir [3].

Qadın cinayətkarlığına dair fikirlərini psixiatrik əsaslı fikirlərlə əlaqələndirən Z.Freyd, cinayətkar qadınları kişilərə bənzəyən və bənzəməyə çalışan qadınlar olaraq qiymətləndirmiş və qadın cinayətkarlığının səbəbi

olaraq bioloji amillərin əsas olduğunu söyləmişdir. Qadınları passiv, narsist və mazoxist olaraq təsvir edən Z.Freydin sözlərinə görə, cinayətkar qadınlar yanlış gender rollarını mənimsəyən və təbii bioloji roldan uzaqlaşan qadınlardır. Həmçinin Z.Freyd qadınların ənənəvi olaraq həyat yoldaşı və ana rolları ilə məhdudlaşdırılmasını və onların mədəni sferada ikinci yeri tutmasını onların kişilərə nisbətən məhdud qabiliyyətlərə sahib olmasında görürdü.

Qadın cinayətkarlığı haqqında statistik məlumatların ətraflı təhlili aparılan işlər arasında M.N.Zaymentonun “Nigah, ailə və cinayətkarlıq” adlı kitabı xüsusi olaraq qeyd olunur. Burada cinayət törətmiş kişilər və qadınlar haqqında müxtəlif sosial-demografik məlumatlar tapmaq olar və onların hər ikisi barəsindəki məlumatlar həmişə müqayisə edilir.

Qadın cinayətkarlığının psixoloji aspektdən təhlilində V.A.Vnukov, B.S.Menkovski, A.K.Zverbuli və E.V.Seredanm tədqiqatları daha çox diqqəti cəlb edir. Belə ki, Y.A. Vnukov qeyd edirdi ki, “qadın cinayətkarlığı kişi cinayətkarlığından miqyasına görə, cinayətlərin xarakterinə və onların nəticələrinə, törədildiyi sahəyə, qadınların cinayətin törədilməsində rolu ilə, cinayətin qurbanının seçimi, ailə, məişət və bununla bağlı olan şəraitin onlar tərəfindən törədilən hüquq

pozuntularına təsiri ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlər tarixən qadının ictimai əlaqələr sistemində tutduğu yer, onun sosial rolları və funksiyaları, bioloji və psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Qadın cinayətkarlığı dinamikası dalğalı karakter daşıyır”.

B.S.Menkovski tədqiqatlarında belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, “qadın cinayətkarlığı həddi buluğa çatmamış şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlə sıx əlaqəlidir və ən dəhşətli odur ki, yeniyetmələrin hərəkətləri adətən tamamilə düşünülməmiş və onların fikrincə “obyektiv” həyat zərurəti təsirindən törədilmiş olur.” A.K.Zverbuli isə öz məqaləsində: “Cinayət törədərək sərxoş olan qadınların sayı kişilərdən dəfələrlə azdır” deyərək qeyd etmişdir.

V.P.Revin və E.V.Kunz qeyd etmişlər ki, qadınların ehtiyacları və maraqları əsasən onların ailədə, kollektivdə və cəmiyyətdə yerinə yetirdikləri sosial rolları ilə bağlıdır [7].

Qadın cinayətkarlığının səbəbləri

Cinayətkarlığın səbəbləri cəmiyyət həyatının konkret şərtləri ilə sıx bağlıdır. Qadının sosial münasibətlər sistemində yeri, onun rolu və funksiyaları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də nə qədər kəndərləndirici olsa da, qadın cinayətkarlığı ictimai inkişaf gedişatında daim yaranan qaçılmaz və təbii hadisədir. Qadın cina-

yətkarlığının mövcudluğuna, onun ictimai təhlükəliliyinin artmasına, qəddarlığına və aqressivliyin təzahür olunmasına şərait yaradan müəyyən amillər mövcuddur.

Qadın cinayətkarlığının səbəbləri arasında aşağıdakı hadisələri və prosesləri qeyd etmək olar:

1. narkomaniya, alkoqolizin, fahişəlik, tlıfeylilik və dilənçilik kimi antisosial hadisələrin artması;
2. sosial institutların, əsasən də ailənin zəifləməsi;
3. ictimai istehsalatda qadınların fəal iştirakı;
4. cəmiyyətdə gərginliyin artması, rəqabət və düşmənçilik hissənin yaranması.

Qeyd etmək lazımdır ki, avaraların, oğruların, fahişələrin sıraları həm də kənd və qəsəbələrdən şəhərə yüngül həyat tərzi axtarmağa gələnlər hesabına da artmaqdadır. Hər kəs bilir ki, kənd yerlərində əl əməyinin böyük rolu var, orada tibb, ticarət, mədəni- məişət sahələrində xidmət şəhərə nisbətən aşağıdır, əyləncələr azdır, evlərdə şərait rahat deyil. Bir çox kəndlər mədəni və sənaye mərkəzlərindən uzaqda yerləşir. Nəticədə qadınların sosial cəhətdən dəyişməsi baş verir ki, bu hadisə də cəmiyyət üçün mənfi nəticələr yaradır.

İkinci əhəmiyyətli hadisə qadın cinayətkarlığına təsir edən, sosial institutların, ilk növbədə, ailənin zəiflə-

məsidir. Qadın peşə fəaliyyətini ailə və analıq qayğıları ilə birləşdirmək məcburiyyətində qalır. Nəticədə o, həmişə yorğunluq, əsəb gərginliyi, stress və s. keçirir. Qadın ailəsini, işini dəyərləndirmir, asanlıqla onları atır və antisosial həyat tərzi sürməyə başlayır [4]. Ailənin dağılması qadının qadın rollarını və vəzifələrini yerinə yetirməməsi kimi qiymətləndirilir.

Qadın cinayətkarlığını yaradan üçüncü amil cəmiyyətdə insanların gərginliyinin, narahatçılığının artmasıdır. Məhz bu hadisələr insanlarda mümkün olan hücum və təhdiddən müdafiə olunmaq üçün aqressiya hissi yaradır. Özlərini və öz yaxınlarını fiziki zədələrdən qorumaq istəyi zorakı cinayətlər törədilməsinə gətirib çıxarır [7]. Paxıllıq, özünə, öz vəziyyətinə inamsızlıq, maddi durumun aşağı olmasına görə yaşanan narahatçılıq isə, gəlir əldə etmək yönli cinayətlərin törədilməsinə aparır. Məsələn, uşağın sağlamlığı üçün narahatlıq keçirən ana istehsalatda oğurluq edə bilər, o cümlədən, ərzaq məhsullarının oğurlaya bilər. Qadınlar hər hansı bir hədəyə, onların sosial statusunun aşağı salınmasına, real və xəyali küskünlüyə daha həssas və qorxaqdırlar. Odur ki, asanlıqla qorxu və stresə düşə bilərlər.

İctimai əxlaq normalarının hansı vəziyyətdə olması da, qadınlar tərəfindən törədilən cinayət və hüquqazidd əməllərin törədilməsinə məhvedici

təsir göstərir. Nəticədə çoxlarında utancaqlıq hissi, törətmiş olduğunda təqsirinə görə özünü günahkar hiss etmək, öz hərəkətlərini mənəvi dəyərlər çərçivəsində düşünmək istəyi yox olur. Alkoqolizmin və narkomaniyanın təsiri insana sarsıdıcı zərbə vurur. Bu xüsusilə qadınlar əsasən də hamilə qadınlar üçün zərərliyədir. Spirtli içki aludəçisi olan qadınlar artıq cinayətkardılar. Ona görə ki, onlar cəmiyyət üçün tam dəyərli üzv ola biləcək uşaq əvəzinə qüsurlu uşaqlar dünyaya gətirirlər. Bu ana artıq öz uşaqlarının və üzvü olduğu cəmiyyətin qarşısında günahkar hesab olunur, onlar spirtli içkilərdən istifadə edərək öz uşaqlarına və dövlətə zərər vururlar.

Qadın cinayətkarların cinayət motivləri və tipologiyası

Qadın cinayətkarların şəxsiyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda baxışlar sistemi, intellektual göstəriciləri, emosional və iradi sferanın xüsusiyyətləri, əqidə maraqları, iddiaları və onların ödənilməsi üsulları vacib faktorlar kimi çıxış edir. Həmçinin qadın cinayətkarlarda tələbat və motivasiya sisteminin tədqiq edilməsi zamanı, baş verən cinayətin səbəbi olaraq fərqli motiv və tələbatların mövcudluğu qeyd olunur [2]. Cinayət əməlinin baş verməsi əsasən şəxsi tələbatların ödənilməsinə yönəlmişdir ki, buraya da maddi rifahın və həyat

tərzinin yaxşılaşdırılmasını təmin etmək, cəmiyyətdə yüksək nüfuz sahibi olmaq və s. kimi tələbatlar aid edilir. Məsələn, qəsdən adam öldürmə, oğurluq, təcavüz, hərbi və dövlət əhəmiyyətli sirlərin açıqlanması, təhlükəsizliyin pozulması və s. kimi cinayi əməllərin həyata keçirilməsi.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 177.1. maddəsinə əsasən, «oğurluq, yəni özgənin əmlakını gizli olaraq talama-şərti maliyyə vahidi məbləğinin yüz mislindən yeddi yüz mislinədək miqdarda cərimə və ya yüz səksən saatdan iki yüz qırx saatadək ictimai işlər və ya iki ilədək müddətə islah işləri və ya iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə» cəzalandırılır [1]. 177.3.3 maddəsində isə qeyd edilir ki, «əvəllər talama və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə görə iki dəfə və ya daha çox məhkum edilmiş şəxs tərəfindən törədildikdə – əmlakı müsadirə olunmaqla və ya olunmamaqla altı ildən on ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır» [1]. Bundan əlavə müasir tədqiqatçıların yanaşmasına nəzər salsaq cinayətkarlara xas olan digər əlamətlərin şahidi olarıq. Buraya aqressivlik, cəmiyyətdən uzaqlaşma və cəmiyyəti ittiham etmə, insanlara və hökumətə qarşı nifrət, düşmənçilik, gələcək hadisələri proqnozlaşdırmamaq kimi xüsusiyyətlər aid edilir. Cinayətkarlar özlərini çox zaman başqalarından ayırır və

onlara qarşı dayanırlar. Ancaq törədilən cinayətin xarakterindən asılı olaraq münasibətlər də dəyişir. Məsələn, qatillər oğrularla müqayisədə daha impulsiv olur, soyğunçular isə dövlət əmlakını mənimsəyənlərlə müqayisədə daha aqressiv davranırlar. A.Şeptunov cinayətkarları bir neçə qrupa ayırırdı.

1. Egoist (oğrular, rüşvətxorlar, korrupsionerlər, fırıldaqçılar, maşın oğruları)
2. Zorakılar (qatillər, sadistlər, qəddar xuliqanlar)
3. Egoist-zorakılar (soyğunçular, qarətçilər, quldurlar)
4. Asosiallar (bomjlar, alkoqoliklər, kiçik cinayətkarlar)
5. Patoloji (manyaklar, pedofillər və psixi pozuntuları olan digər qruplar)

Cinayət əməlinin baş verməsinin digər səbəbləri olaraq mənfi emosiyalar, qarşı tərəflə konfliktli münasibətlərin yaranması nəticəsində həmin şəxsin aradan qaldırılması istəyi, psixoloji gərginlik, qisas almaq arzusu, qısqanclıq, paxıllıq və s kimi səbəblər də əsas götürülür [5]. Həmçinin qadın cinayətkarların motivasiya sistemində intiqam, tamah qısqanclıq motivləri də müşahidə edilir. Məsələn zorakı məqsədlə törədilən cinayətlər və onun tətbiqi qurban üzərində xüsusi qəddarlıq, insan ləyaqətinin alçaldılması, sadizmi, rişxənd təzahürləri və s. şəkildə müşayiət olunur.

Müasir dövrə nəzər saldıqda isə cinayətin motivləri fərqli şəkildə təzahür edir ki, R.Merton bu səbəbləri əsas götürərək öz nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Kapitalist sisteminin mövcud olduğu cəmiyyətlərdə, müasir dövrün əksər cəmiyyətlərində, toplumun əsas məqsədi maddiyyət əldə etməkdir. Çünki maddiyyət insana sosial nüfuz, iqtisadi və siyasi güc və bir çox imkanlar verir. Bu məqsədə çatmaq müvəffəqiyyət əldə etmiş, çatmayanlar isə uğursuz şəxslər adlanır. Qeyd edildiyi kimi, hər cəmiyyətin özünə məxsus məqsəd və məqsədə çatmaq üçün qəbul edilmiş üsulları vardır ki, bu üsul ilə məqsəd arasında birbaşa əlaqələr mövcuddur. R.Mertona görə, bu əlaqədə gərginlik yaranan zaman şəxs cinayət törətməyə başlayır. Gərginlik deyərkən R.Mertonun nəzərdə tutduğu məsələ normal üsullarla məqsədə çatmağın mümkünsüzlüyü kimi qeyd olunur. Başqa sözlə desək, qəbul edilmiş yollarla məqsədə çatma bilməyənlər fərqli üsullara əl ataraq məqsədə çatmağa çalışırlar. Bu məqsədə çatmaq üçün insanların istifadə etdiyi üsulları tədqiq edərkən R.Merton 5 növ fərqli cinayətkar qrupunu müəyyənləşdirmiş və onları belə adlandırmışdır.

• Konformist yaxud qayda-qanuna tabe olanlar – Bu növ insanlar toplumun qoyduğu normal və qanuni yollarla məqsədə çatmağa çalışırlar. Qa-

nuni işlərdə çalışaraq pul qazanır və öz həyatlarını qururlar.

• İnnovativ yola əl atanlar – Qəbul edilmiş yollarla məqsədə çatmayacağı görüb qeyri-qanuni üsullara əl atan şəxslər bu qrupa aiddir. İqtisadi sahədə cinayət törədən cinayətkarlar bu qrupa aid ən bariz nümunədir. Onlar ya yoxsulluqdan, savadsızlıqdan, tənbəllikdən və işsizlikdən, yaxud da ki kapitalist sisteminin yaratdığı rəqabət mühitindən təsirlənərək bu üsula əl atırlar.

• Cəmiyyətdən uzaqlaşanlar – Bu növ insanlar cəmiyyətin qoyduğu dəyər və müəyyən etdiyi məqsədlərə heç bir əhəmiyyət vermirlər və ondan imtina edərək öz həyatlarını yaşamağı üstün tuturlar. Onlar yalnız bu gününü düşünür və gələcəyə dair heç bir plan qurmurlar. Narkomanlar, alkoqoliklər, qeyri-ciddi həyat təzi sürən şəxslər bu qrupa aid edilir.

• Üsyankarlar – Bu kateqoriyaya aid edilənlər o kəslərdir ki, onlar cəmiyyətin qoyduğu məqsədləri, dəyərləri və qəbul edilmiş normaları inkar və ya yalnız qəbul edərək tamamilə yeni məqsəd və üsullar ərsəyə gətirməyə çalışırlar. Onlar radikal şəkildə cəmiyyəti dəyişmək istəyirlər. Radikal sosial-siyasi qruplar bu qəbildən olan şəxslərin topladığı qruplardır.

• Ritualistlər – Bu növ insanlar cəmiyyətin qoyduğu məqsədlərə çatmağı özləri üçün önəmli saymırlar. Onlar üçün prioritet olan məsələ

gündəlik dolanışı təmin etməkdir. Onların çalışdıqları iş də gələcəyə dair elə də perspektivli olmadığından onlar məqsədə çatmağın mümkünsüz olduğunu düşünürlər. Bu qrupa orta əmək haqqını qazanan və minimum dolanışı təmin edənlər aiddir.

Məzmunca cəmiyyətə zidd və asosial yönümlü qadın cinayətkarlara nəzər saldıqda aşağıdakı tipləri qeyd etmək olar:

1. Zorakı tip
2. Tamahkar tip
3. Tamahkar-zorakı tip
4. Dezadaptiv tip

Zorakı tip – tanışlara və ya yaxın şəxslərə qarşı yönəlmiş qəzəb əsəbilik, aqressiv davranışlarla xarakterizə olunur. Egoentrizm, hörmətsizlik insanların qarşı etinasız münasibət, kobudluq, qəddarlıq, mədəniyyət səviyyəsinin aşağı olması, affektiv emosional davranış zorakı cinayət törətmiş qadın cinayətkarların əsas mənəvi-psixoloji xüsusiyyətləri hesab olunur.

Tamahkar tip – digər şəxsin və ya cəmiyyətin maraqları hesabına öz tələbatını ödəmək cəhdi, istehlakçı meyillə xarakterizə olunur. Motivasiya sistemi olaraq müəyyən maddi maraqların ödənilməsi kimi yalançı tələbatların həyata keçirilməsi rol oynayır. Bununla yanaşı, aparılmış son tədqiqatlar göstərir ki, tamahkar cinayətlərin törədilməsində psixi anomaliyalar da az rol oynamır. Bu kateqoriyadan olan

cinayətkarların bir qisminin məhkəmə-psixiatrik ekspertizası nəticəsində anlaşıq olduğu, 10%-in oliqofreniyadan, 10%-in isə psixopatiyalardan əziyyət çəkdiyi, 19%-in şizofreniyadan, 36%-in mərkəzi sinir sisteminin üzvi zədələrindən əziyyəti çəkdiyi, müəyyən edilmişdir.

Tamahkar-zorakı tip – sosial baxımdan ən təhlükəli cinayətkar tipi olub, həyatının mənasını daha çox maddi mənfəət əldə etmə məqsədi daşıyır. Onlarda özləri haqqında sabit təsəvvürlər mövcud olmayıb, davranışları digər insanlarla, qrupla, identifikasiyadan, eləcə də sosial qrupa daxil olmaqdan dərk edilməyən qaçmaq meyli ilə şərtlənir.

Dezadaptiv tip – bu tip qadın cinayətkarlar bununla səciyyələnir ki, onların maraqları və istəkləri normal münasibətlər sahəsindən kənarında yerləşir. Laqeydlilik, biganəlik sosial münasibətlərdə passivlik ünsiyyətə marağın olmaması dezadaptiv cinayətkar şəxsiyyətinin əsas psixoloji xüsusiyyətləri hesab olunur. Onlar sanki ümumi axına qoşularaq, talelərinə etinasızdırlar və gələcək haqqında planlaşdırmırlar. Bu tipin dezadaptiv davranışının əsasında tam şəxsi qeyri-müəyyənlik dayanır. Beləliklə, onların dezadaptiv davranışının əsası kimi sosial identifikasiya qorxusu və özünüdərk etmə durur.

Cinayət törətmiş qadınların psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənərkən,

qadın cinayətkarlığını tədqiq edən tədqiqatçılar zorakı cinayətlərin motivasiyasının tamahkar cinayətlərin motivasiyasından fərqli olduğunu müəyyən etmişlər.

Adətən tamahkar məqsədlə cinayət törədən qadınlarda ola biləcək ehtimalı proqnozlaşdırma, yəni bu və ya digər situasiyanın inkişafı ehtimalını öncədən düzgün müəyyənləşdirilməsi pozulur. Bundan əlavə, məhkum qadınların bu kateqoriyasına ümumi qəbul edilmiş normalara etinasızlıq, şişirdilmiş özünəqiymət, yüksəlmiş emosianallıq, özünə-təsdiqə can atma xasdır. Ancaq tamahkar məqsədlə cinayət törədən qadınlarda cinayət törətdikləri üçün vicdan əzabı çəkmək, özünü təqsirli bilmək, günah hissi və s.kimi xüsusiyyətlər də xarakterikdir.

Qadın məhkumların həbsxanada islah və reabilitasiya proqramları

Həbsxana daxilində qadınlar üçün hazırlanan islah tədbirləri cəzaçəkmə müddətindən sonra həyata hazırlıq üçün atılan ilk addımlardan biridir. Bu tədbirlər qadın məhkumlara təhsil, müxtəlif əmək məşğuliyyəti və peşə inkişafı baxımından azadlığa çıxdıqdan sonra böyük töhfələr verir. Bununla yanaşı, aparılan treninq proqramları da reabilitasiya etmək xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Xüsusilə koqnitiv davranış proqramlarının reabilitasiya və təfək-

kürü inkişaf etdirmə baxımından böyük rolu vardır. Qadın məhkumlarla islah tədbirlərinin və treninq proqramlarının əsas məqsədini formalaşdırmaq üçün iki model təsvir edilmişdir:

1. Risklərin azaldılması modeli (Risk-reduction model): Bu proqram əvvəla, təkrar cinayət törətmə faizinin azaldılmasına əsaslanır. Cəzaçəkmə müəssisələrindəki proqramların əsas məqsədi yenidən cinayət işlətmənin qarşısını almaqdır. Kriminoloqlar risk azaltma modelini kriminal davranışın risk elementlərini müəyyən etmək üçün istifadə edirlər. Risklərin azaldılması modeli ilə işləyərkən proqram inkişaf etdirmə, təkrar cinayətin proqnozlaşdırılması kimi dinamik amillərə xüsusilə diqqət yetirilir [14].

2. Möhkəmləndirmə, inkişaf etdirmə modeli (Enhancement model): Qadın məhkumların fiziki və psixososial rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir. Möhkəmləndirmə modeli, həbs edildiyində və azadlığa buraxıldıqdan sonra qadının fiziki və psixososial rifahının yaxşılaşdırılmasını məqsədi ilə tətbiq olunur. Möhkəmləndirmə modelinə əsaslanan proqramlar, fiziki və ya cinsi istismar, uşaq yetişdirmə və HIV riski kimi mövzularda, qadınların cinayi davranışını azaldacağı və psixososial rifahını yaxşılaşdıracağına dair fərziyyələr əsasında işləyir. Buna görə, möhkəmləndirmə modelinə əsaslanan qiymətləndirmə, psixi sağlamlıq,

müxtəlif növ psixotrop maddələrin istifadəsini tərgitmə, fiziki sağlamlıq, özünəhərmət və həyat bacarıqlarının inkişafı kimi bir sıra nəticələrin nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Ümumiyyətlə, cinayətkarlığın strukturunda qadınların nisbəti kişilərlə müqayisədə azdır. Bunun isə əsas səbəbi onların cəmiyyətdəki sosial rolları ilə izah edilir. Statistik məlumatlara görə 30–50 yaş arası qadınlar hüquq pozuntularına daha çox meyillidilər. Bununla belə məhkum qadınların orta yaş həddi kişilərdən yüksəkdir. Qadınlar da kişilər kimi eyni cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar.

Bununla belə, qadınlar kişilərdən fərqli olaraq, cinayətin törədilməsinə daha hərtərəfli və dəqiq hazırlaşır və hər bir şeyi ölçüb biçirlər. Kişilər əksər hallarda cinayəti alkoqol və narkotik vasitələrin təsirindən yaranan ehtiras, qısqançlıq, qəzəb və s. hallarda törədirlər.

Qadın cinayətkarların şəxsiyyətinin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi təkcə hüquqazidd əməllərin səbəbini aydınlaşdırmaq üçün yox, həm də onların affektiv islahının, eləcə də korreksiya proqramının həyata keçməsi üçün olduqca vacibdir. Beləliklə cinayət törətmiş qadınların resosializasiyası və yeni cinayətlərinin qarşısının alınması istiqamətində işin təşkili, bir-biri ilə əlaqəli olan mərhələlərdən təşkil edilmiş, qadınlarda aktiv

həyat pozisiyasının formalamasına yönəlmiş psixoloji və tibbi effektiv islah və sosial tədbirlər kompleksinin birləşməsindən ibarət olmalıdır. Məhz qadın cinayətkarlığının, onun mahiyyətinin, məhkum edilmiş qadınların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və onların islah edilməsi cinayətkarlığın qarşısının alınması üçün adekvat tədbirlər görmək imkanı yaradacaqdır.

Nəticə

Beləliklə cinayət törətmiş qadınların resosializasiyası və yeni cinayətlərinin qarşısının alınması istiqamətində işin təşkili, bir-biri ilə əlaqəli olan mərhələlərdən təşkil edilmiş, qadınlarda aktiv həyat pozisiyasının formalamasına yönəlmiş psixoloji və tibbi effektiv islah və sosial tədbirlər kompleksinin birləşməsindən ibarət olmalıdır. Bu yanaşma cinayətkarlığın qarşısının alınmasını daha səmərəli edərək, residiv cinayətlərin dərəcəsinin azalmasına imkan yaradacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq yayınevini, 2016, 688.
2. Bayramov Ə.S, Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası. Bakı: Təhsil, 2012, 656 s.
3. Аминов И.И. Юридическая психология. – М.: Юнити, 2007. – 415с.

4. Васильев В.Л. Психологические основы организации труда следователя. Волгоград. 1976.

5. Волков Б.С. Мотивы преступлений (уголовно-правовое и социально психологическое исследование). Казань. 1982.

6. Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений. - М.: Юристъ, 1996.

7. Еникеев М.И. Юридическая психология. - СПб.: Питер, 2004.

8. Сарычева Н.В. Психологические особенности личности женщин-преступниц 2010.

9. Криминальная мотивация. Под ред. В.Н. Кудрявцева. М. 1986.

10. Hopkins, Burke Roger. An Introduction to Criminological Theory. Oxon, Taylor&Francis 2011.

11. Anglin, D. ve Y. Hser, 1987, "Addicted Women and Crime", Criminology.

12. Morris, Allison, 1987, Women, Crime and Criminal Justice. Oxford, Basil Blackwell.

13. International Journal of Offender Therapy and Copmerative Criminology, 47; 493.

***Психологические особенности изучения
женской преступности***

Назрин Гашимова

Абстракт

Статья посвящена рассмотрению проблемы изучения женской преступности, которая интересовала и продолжает интересовать уже не одно поколение исследователей. Данная проблема уже давно является предметом пристального изучения многих психологов, социологов и криминологов, посвятивших ее исследованию многие свои научные труды. Интерес к явлению женской преступности вполне объясним с учетом особого места женщин в системе общественных отношений, важности социальных ролей и функций, которые они выполняют в жизни общества и крайне неблагоприятных последствий криминальных форм их поведения.

*The Psychological Features of the Learning
Women Criminalism*

Nazrin Hashimova

Abstract

The article is devoted to the problems of the learning female crime that has been interested in and continues to attract more than one generation of researchers. The particular issue has started being a subject of intense study for many psychologists, sociologists and criminologists, who dedicate many of their scientific works to the certain problem. Interest in the phenomenon of female crime is quite understandable whilst taking into account the special place of women in the system of social relations, the significance of social roles and functions they perform in society and extremely adverse consequences of their criminal behaviour.

Məqalə BDU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 08)

Rəyçi M.H.Mustafayev psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 01 oktyabr 2018-ci ildə daxil olmuşdur.

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARIN TÖRƏTDİYİ CİNAYƏTLƏRİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əlizadə Şəbnəm

BDU-nun psixologiya kafedrasının müəllimi

Zahid Xəlilov küçəsi - 23. indeks: AZ 1148

E-mail: elizadeh.shebnem@mail.ru

Açar sözlər: yetkinlik yaşına çatmayanlar, cinayi davranış, cinayətkar davranışın yaranma səbəbləri, cinayətkar davranışın nəzəri təhlili.

Ключевые слова: Несовершеннолетние преступники, преступное поведение, причины преступности поведения, теоретический анализ преступного поведения

Key words: minors, criminal behaviors, causes of criminal behavior, theoretical investigations of minors crimes.

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 84.1-ci maddəsinə əsasən, «cinayət törədərkən on dörd yaşı tamam olmuş, lakin on səkkiz yaşına çatmayan şəxslər yetkinlik yaşına çatmayanlar hesab olunur» [1, s.117]. Müasir dövrdə yetkinlik yaşına çatmayanların davranış probleminə, onların əxlaqi tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Çünki, cəmiyyətin sağlam və mütərəqqi inkişafında yeniyetməlik dövrü xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yeniyetməlik dövrü özünün bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Burada ilkin olaraq fizioloji dəyişikliyin olması onların həm emosional sferasında və həmçinin davra-

nıslarının formalaşmasında öz təsirini göstərir. Yeniyetmələr artıq müstəqil həyata atılmaq istədiklərindən özlərinə məxsus bir davranış formalaşdırırlar. Onlar həmişə öz davranışlarında dominant olduqlarını nümayiş etdirməyə çalışırlar. Bütün bunlar onların valideynləri, məktəb yoldaşları, müəllimləri ilə olan münasibətlərinə və həmçinin onların tədris sistemində də mühüm təsir göstərir. Yeniyetmələrin kriminal davranışa meyilli qruplara qoşulması artıq onlarda müəyyən cinayi davranışların formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu qrupların tərkibində onlar müxtəlif cinayətlərin yerinə yetirilməsində iştirak edirlər. Burada qrup üzvlərinin yeniyetmələrə təsiri, onlara müəyyən narkotik vasitə vermə-

ləri, həmin yeniyetmələri bu qrupdan asılı vəziyyətə gətirir.

Artıq bu yeniyetmələr cinayət törətməyi, başqalarının hüquqlarını və mənafelərini pozmağı qanun pozuntusu hesab etmirlər. Amerikada aparılmış cinayət işlərinin araşdırmasına görə, hər il ABŞ üzrə baş verən 23.000 cinayətdən 100-də 23-ü məhz yeniyetmələr tərəfindən törədilən cinayətlərdir. Bu cür kriminal davranışın formalaşmasının səbəbləri müxtəlifdir. Yaxşı akademik göstəriciləri olan yeniyetmə çox vaxt akademik göstəriciləri aşağı olan yoldaşı ilə münasibət qurmaq istəmir, çünki onların bir-birilərinə qarşı olan münasibəti fərqlidir. Zəif oxuyan yeniyetmə özünə dost münasibəti qurmaq üçün bəzən cinayi davranışa meyilli dostlar tapır və artıq həmin yeniyetmə bu qrupun üzvü olur. Bu zaman onlarda cinayi davranışa meyil formalaşır və bəzən müxtəlif cinayətlərin iştirakçısına çevrilirlər. Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin əksəriyyəti 16-17 yaşlarda baş verir və əsasən qrup halında törədilən cinayətlərin miqyası daha genişdir. Azərbaycanda aparılan 2018-ci il cinayət işlərinin statistik nəticələrinə görə 12.014 şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir. Onların 417-si (3.5%) yetkinlik yaşına çatmayanlardır[6].

Cinayi davranışlı yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin şəxsiyyəti

Cinayi davranışlı yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin şəxsiyyəti, onları xarakterizə edən və cinayətkar davranışlarına təsir göstərən sosial-psixoloji, psixofizioloji, sosial-demografik, cinayət-hüquqi əlamətlərin əlaqə və münasibətlərinin məcmusudur. Kriminal davranış anadangəlmə olmur, bu şəxsin düşdüyü neqativ mühit şəraitindən formalaşır. Bu cür şəxsiyyətin formalaşması artıq cinayət törətməzdən əvvəl mövcud olur, cinayət törətdikdən sonra isə davam edir. Cinayi davranışın formalaşmasının özünün bir sıra mərhələləri vardır, əvvəlcə şəxs tərəfindən müəyyən hüquq normalarının pozulmasına yer verilir. Artıq cəmiyyətdə mövcud olan ədalət anlayışına neqativ münasibət formalaşmağa başlayır. Bəzi hallarda onlar qarşılarına qoyulan iki seçim arasından, yəni ya hüquq qaydalarına riayət edilməsinə, ya da təkrar cinayət törədilməsinə qarşılıq olaraq cinayət törətməyi seçirlər.

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkar davranışının formalaşmasının səbəbləri

Kriminoloqlar yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərdə həyat və tərbiyəsi üçün neqativ şərait yaradan və onların

cinayət törətməsinə gətirib çıxaran aşağıdakı amilləri müəyyənləşdirmişlər:

- Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin maddi-təminat səviyyəsinə, sosial statusuna görə sosial differensiallığı;
- Hüquq mədəniyyətinin aşağı səviyyəsi;
- Yeniyetmələrin tərbiyə işində ixtisaslaşan sahələrin kadrlarla lazimi qədər təchiz olunmaması;
- Ailələrin dağılması;
- Yeniyetmələrin və valideynlərin maddi-mənəvi tələbatları ilə imkanları arasında ziddiyyətlər [4].

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cinayət törətməsində bir sıra amillər rol oynayır. Bu amillər içərisində onların böyüdüüyü və tərbiyə aldığı ailə əsasdır. Ailədə mənəvi və əxlaqi dəyərlərin təbliğinin aşağı olması, uşaqların davranışına düzgün nəzarət edilməməsi yeniyetmələrdə ailə ilə bağlı dəyərlərin itirilməsinə gətirib çıxarır. Ailə üzvlərinin özlərinin cinayi davranışa, əxlaqa zidd davranışa meyilliliyi, alkoqol və narkotik maddə asılılığının olması, artıq bu ailədə böyüyən yetkinlik yaşına çatmayanların tərbiyəsində hüquq və ədalət anlayışlarının düzgün şəkildə formalaşmamasına gətirib çıxarır.

Ümumi şəkildə ailədə yetkinlik yaşına çatmayanlarda cinayi davranışın formalaşmasına gətirib çıxaran səbəb-

ləri aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- Ailədə aşağı əxlaqi tərbiyə;
- Boşanma;
- Ailədaxili konflikt;
- Zəif ailə modeli [7].

Ailə daxili zorakılıq, yaşanmış işgəncələr yeniyetmələrdə cinayi davranışın formalaşmasına gətirib çıxara bilər.

Media – B.Buşmen və K.Anderson tərəfindən aparılan araşdırmalara görə, cinayət materiallarının istintaqi zamanı tapılan sübutların üzərində zorakı hərəkətlərin miqyası genişdir. Bunun səbəbi kimi TV-də canlandırılan zorakı xarakterli verilişlərin olmasını əsas gətiriblər. Bu cür zorakı, aqressiv məzmunlu verilişlərin ictimaiyyətə nümayiş etdirilməsi insanların davranışlarına mühüm təsir göstərir.

Təhsil müəssisələri – Məktəbdə qurulan mənəvi-psixoloji mühit yeniyetmələrin tərbiyəsində əhəmiyyətli rola malikdir. Təhsil müəssisələrində düzgün şəkildə qurulmayan təlim-tərbiyə işləri, şagirdlərin davranışlarına laqeyd münasibət bildirilməsi, yeniyetmə qız və oğlanların akademik göstəricilərinin aşağı düşməsinə görə onlarla maarifləndirici işlərin aparılmaması, onlarda məktəblə, təhsil sistemi ilə bağlı neqativ təsəvvürlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Məktəbdə qurulan mənəvi-psixoloji mühit yeniyetmələrin tərbiyəsində əhəmiyyətli rola malikdir. Onlar vaxtlarının çox

hissəsini məktəbdə keçirirlər, məktəb həyatının onlar üçün maraqsız olması nəticəsində yeniyetmələrdə kriminogen küçə qruplarına maraq yaranmasına səbəb olur.

Alkoqol və narkotik maddələrinin istifadəsi – Amerika psixiatri prof. P.Andres qeyd etmişdir ki, “Nikotin istifadəsinin formalaşmasında ailə, antisosial davranış, dostlar, ailə üzvlərinin alkoqol və narkotik maddə asılılığının olması əsasdır”[6]. Alkoqol və narkotik maddə istifadəsindən əvvəl yeniyetmələr əsasən siqaretdən istifadə edirlər. Daha sonra çox vaxt düşdüyü qrupun təsirindən alkoqol və narkotik maddə istifadə etməyə başlayırlar. Məhz bu cür asılılığın yaranması artıq onların cinayət törətməsi üçün əsas olur, törədilən cinayətlər əsasən tamah xarakterli olur. Onlar üçün maraqlı yeganə amil həmin maddəni əldə etməkdir.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərdə baş verən cinayi davranışın səbəbləri içərisində onların əsasən yaş xüsusiyyətləri, əlverişli olmayan həyat şəraitində formalaşan psixi keyfiyyətləri durur.

A.S.Zelinski qeyd edirdi ki, həbsxanalarda saxlanılan yeniyetmələrlə aparılmış tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, onların bir çoxu öz cinayətlərinin əsl səbəbini, başqa sözlə onları cinayətə təhrik edən motivi aydınlaşdıra bilməmişlər. Çünki,

onların cinayi davranışının əsl səbəbi impulsiv davranışları ilə əlaqəli olmuşdur [2].

Aparılan statistik təhlillərin nəticələrinə əsasən, ayrı-ayrı regionlar arasında yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin səviyyəsində mühüm və çox sabit fərqliliklər vardır. Ərazi fərqlərinin təhlili zamanı həmişə bir fakt əks olunur ki, böyük kurort zonalarında yaşayan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin göstəriciləri daha yüksəkdir [4].

Yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarların tipologiyası

Cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların aşağıdakı tipləri vardır:

Təsadüfi tip – Şəxsiyyətin yalnız pozitiv yönümləri inkişaf etmişdir, cinayəti dözümsüz həyat şəraitinin təsiri nəticəsində törədir.

Ehtiyatsız tip – Şəxsiyyətin sosial yönəlməsində pozitiv xüsusiyyətləri neqativ xüsusiyyətlərinə nisbətən üstünlük təşkil edir. Bu tipə xas olan şəxslər adətən az ağır cinayətlər törədirlər.

Qeyri sabit tip – Şəxsiyyətin neqativ və pozitiv xüsusiyyətləri demək olar ki, bərabərdir. Lakin onların inkişaf tendensiyaları ziddiyyətlidir və bu cəhətdən kriminogenliyin azalmasına və ya artmasına səbəb olur.

Adi tip. Şəxsiyyətin sosial psixoloji xüsusiyyətləri qeyri-sabitdir və ziddiyyətlidir, hüquqi düşüncə səviyyəsinin aşağı olması kimi xüsusiyyətlər xasdır.

Peşəkar tip. Bu yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarlar arasında ən təhlükəlisi hesab olunur. Şəxsiyyət tamamilə neqativ istiqamətdə inkişaf etmişdir. Əxlaqi və mənəvi dəyərlərə tamamilə etinasız münasibəti ilə seçilir. Bu tip aid olan təkrar cinayət törətməyə meyillidirlər [3].

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərlə bağlı bir sıra tipologiyalar verilmişdir. Bunlar içərisində Q.M.Minkovskaya tərəfindən verilən tipologiya aşağıdakı şəkildədir:

Ardıcıl-cinayətkar tip. Bu cür yeniyetmələr cinayət situasiyasını özləri yaradırlar və həmçinin onlar bir neçə cinayət təcrübəsinə malik olurlar.

Situativ-kriminogen tip. Bu cür yeniyetmələr cinayətləri qrupun, yaxud alkoqolun, narkotik vasitəsinin təsirindən törədirlər. Onlar birbaşa cinayətin təşkilatçısı olurlar.

Situativ tip. Onlar tərəfindən törədilmiş cinayətlər baş verən situasiyanın həlledici təsirindən yaranır.

Cinayətlərin təhlili zamanı, cinayət törətməyə səbəb olan amilləri, şəxsi keyfiyyətləri və cinayət törətdikdən sonra cinayətkarın davranışında baş verən dəyişiklik nəzərə alınmalıdır.

Yetkinlik yaşına çatmayan cinayətlərin nəzəri təhlili

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin səbəblərini bir sıra nəzəri təhlilləri aparılmışdır.

Bunlar içərisində “Psixogenik” istiqamətin tərəfdarı olan T.Hirşi müəyyənləşdirmişdir ki, cinayi davranışın əsasında iki istiqamət vardır [5]. Bunları deviant davranış istiqamətində təhlilini vermişdir. T.Hirşə qeyd etmişdir ki, ilkin olaraq deviant davranışların həyata keçirilməsi yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin qanunla müəyyənləşdirilməmiş arzu və istəkləri ilə bağlıdır.

İkinci istiqamət kimi qeyd edir ki, cinayət törədilməsi sərbəstdir, bunun formalaşması cəmiyyətdə mövcud olan mədəni dəyərlərlə bağlıdır.

Psixiatrik nəzəriyyə tərəfdarlarından A.Eirkorn qeyd etmişdir ki, cinayi davranışın formalaşması dəyişən mühit şəraitindən asılıdır.

Çoxlu səbəblər nəzəriyyəsinə görə D.Abrahamsen demişdir ki, kriminal davranış mövcud olan situasiya zamanı formalaşan kriminal meyillər ilə əlaqədardır.

Qeyd edilən nəzəri təhlillərdə cinayətkar şəxsiyyətin, cinayi davranışın yaranmasının müxtəlif istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Burada əsas, cinayi davranışın nə səbəbə baş verməsini aydınlaşdırmaqdır.

Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin qarşısının alınması üçün görülən tədbirlər

Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin qarşısının alınmasında bir sıra profilaktik tədbirlər görülməlidir. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətlərinin qarşısının alınmasına istiqamətlənmiş profilaktik tədbirlər aşağıdakı göstərilən məqsədlər əsasında müəyyənləşdirilməlidir:

– Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin səbəb və şəraiti ilə əlaqədə olan neqativ sosial faktorların təsir dairəsinin məhdudlaşdırılması;

– Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin səbəblərinə və həmçinin bu səbəblərin yaranma şəraitinə təsir göstərilməsi.

– Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cəmiyyətə zidd mövqeyini, cinayətkar davranışını formalaşdıran sosial əhatəsinin neqativ elementlərinə təsir edilməsi [3, s.115].

Yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri cinayətə görə aldıkları cəza və həmçinin məhkumluq dövründə görülən tədbirlər onlar üçün əsasdır. Məhkum yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin cəmiyyətə yenidən adaptasiyası məsələsinə artıq müəssisədə olarkən penitensiar xidmətin psixoloqları tərəfindən bu məsələyə yanaşmalar yaranmalıdır.

Bu hazırlıq prosesi 3–4 ay əvvəldən aparılmalıdır. Onların cəmiyyətdə qarşılaşacağı çətinliklər zamanı adekvat həll yolunun tapılması üçün bir sıra məsləhətlər verilməlidir. Çünki, cəza müddəti azaldıqca artıq onlarda narahatçılıq, qorxu, özünəqapanıqlıq, aqressivlik hissi yaranır. Bunun üçün penitensiar psixoloqlar müxtəlif trening proqramları hazırlamalıdırlar. Burada ilk növbədə, məhkum haqqında materiallar ilə tanışlıq olunmalıdır.

Yetkinlik yaşına çatmayanların xarakterik xüsusiyyətləri, məhkumluq dövrü ərzində onun davranış və emosional sferasında baş verən dəyişikliklər müəyyən olunmalıdır.

Məhkumların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və onların müvafiq psixoloji yardım qruplarına daxil edilməsi üçün yaradılan istiqamət və psixotexnikalar aşağıdakı şəkildə olmalıdır:

- Psixoloji maarifləndirmə;
- Psixoloji məsləhət;
- Psixoloji trening.

Məhkumların gələcəkdə müəyyən peşəyə yiyələnməsi işini hələ onların tərbiyə müəssisəsində olduğu vaxtdan başlanılmalıdır. AR CİM-nin 130.2-ci maddəsinə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayan məhkumların peşə təhsili tərbiyə müəssisələrinin peşə məktəblərində və ya tərbiyə müəssisələrinin istehsalat sahələrində həyata keçirilməlidir [3, s. 357].

Bütün bunlar məhkumlarda əmək vərdişlərinin formalaşmasına və müəy-

yən peşə fəaliyyətinə yiyələnmələri üçün kömək edəcəkdir. Yetkinlik yaşına çatmayanların saxlanıldığı tərbiyə müəssisəsində əsas məqsəd onların törətdiyi cinayətə görə yalnız cəzalandırılması deyil, həmçinin onların islah edilməsidir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin səbəb və şəraitinin aydınlaşdırılması, şəxsiyyətlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini və onlara tətbiq ediləcək profilaktik tədbirlərin istiqamətlərinin müəyyən olunması, cinayətlərin sayının azalmasına və bu sahədə görülməli psixoloji maarifləndirmə tədbirlərinin genişləndirilməsi üçün şərait yaradacaqdır.

Bütün bu tədbirlər nəticəsində yetkinlik yaşına çatmayanlara istər cəza müddəti ərzində, istərsə də cəza çəkdikdən sonra cəmiyyətə adaptasiyası məsələsində kömək olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Qanun nəşriyyatı. 2018. 627 s.
2. Bayramov Ə.S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası. Bakı: Təhsil, 2012, 656 s.
3. Qəfərov M., Abbasov İ., Məmmədova Y., Mənsurov V., Əliyeva S., Səmədov R., Məmişov E., Zamanov Z., Seyidov N. Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayət işlərinin ədalət mühakiməsi icraatı. Bakı: Polygraphic production, 2006, 368 s.
4. Pirişev Ə.S. Kriminologiya. Bakı: 1999, 239 s.
5. Hirshci Delinquency. California University of California. Press p.p. 16-44
6. Çankırlı A. Türkiyə: Zafer yayınları, 2014, 230 s.
7. mia.gov.az
8. www.secureteen.com
9. www.encyclopedia.com

*Типичные особенности преступлений,
совершенных меньшинствами*

Шабнам Ализаде

Абстракт

Статья посвящена типичным признакам преступлений, совершенных несовершеннолетними. Причины преступного поведения несовершеннолетних широко изучаются как отечественными, так и зарубежными криминологами и психологами. Причины формулирования преступного поведения и факторы, которые привели к такому поведению, получили широкое освещение. В статье рассматривается типология несовершеннолетних, совершающих преступления, а также теоретический подход к формированию такого поведения как среди иностранных, так и среди национальных экспертов в различных областях. Сообщалось также об изменениях в тюремной жизни несовершеннолетних правонарушителей, их личных качествах, эмоциональной сфере и поведении, а также профилактических мерах.

Typical Features of Crimes Committed by Minors

Shabnam Alizade

Abstract

The reasons of occurrence of criminal behavior performed by those who are under the age of full legal responsibility have been recently investigated by both national and foreign criminologists and psychologists. The causes for this behavior and the factors leading to crimes among them are widely covered. The article consists of the typology of criminal minors, as well as different theoretical approaches to the stimulization of the particular type of criminal behavior by foreign and national experts altogether in different areas. It was inform that the prison life of adolescents who are engaged in crimes and change in their personal characteristics, emotional sphere, behavior and also the issue of re-adaptation of formerly imprisoned minors to society.

Məqalə BDU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 08)

Rəyçi M.H.Mustafayev psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 01 oktyabr 2018-ci ildə daxil olmuşdur

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavini:

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Mehmet Engin Deniz (psixol. üzrə e.d., prof. Türkiyə),
Turan Akbaş (psixol. üzrə e.d., prof. Türkiyə)
Xudyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya),
Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

www: psixologiyajurnali.az.

E-mail: psixologiyajurnali@gmail.com; psixologiyajurnal.az@bk.ru

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 6,0.

Tiraj: 300.

Qiyəti müqavilə ilə.

© "Təhsil", 2018

